

HISTORIE VERSUS PROPAGANDA

Vztah k minulosti
v současném Rusku

Sborník příspěvků z mezinárodní konference
pořádané Ústavem pro studium totalitních režimů
v Praze ve dnech 9. a 10. prosince 2015

HISTORIE VERSUS PROPAGANDA:

Vztah k minulosti
v současném Rusku

Sborník příspěvků z mezinárodní konference
pořádané Ústavem pro studium totalitních režimů
v Praze ve dnech 9. a 10. prosince 2015

Praha 2016

© Ústav pro studium totalitních režimů

ISBN 978-80-87912-64-5

OBSAH

Zahajovací řeči	5
Andrej Zubov, ruský historik Alexandr Daniel, Memorial Petrohrad	
Panel č. 1 – Vzdělávání	23
Alicja Wancerz-Gluza, Ośrodek Karta Nikita Lomakin, Memorial Moskva Robert Latypov, Memorial Perm Tereza Vávrová, Antikomplex	
Panel č. 2 – Média	33
Ruslan Dejničenko, StopFake Irina Lagunina, Rádio Svobodná Evropa Pavel Kanigyn, Novaja gazeta	
Panel č. 3 – Lokální spory	45
Sergej Lukaševskij, Centrum Andreje Sacharova Taťjana Kursina, Perm-36 Alexej Babij, Memorial Krasnojarsk Irina Flige, Memorial Petrohrad	
Panel č. 4 – Nová identita	61
Włodzimierz Marciniak, Akademia Ignatianum Alexandr Daniel, Memorial Petrohrad Maria Sereida, Prague Civil Society Centre	

ZAHAJOVACÍ ŘEČI

Andrej Zubov

Ruský historik, religionista a politolog. Je absolventem a bývalým profesorem Moskevského státního ústavu mezinárodních vztahů a vedoucím katedry dějin náboženství Ruské pravoslavné univerzity a autorem několika monografií a zhruba 150 vědeckých článků. Po Alexandru Solženicynovi převzal úlohu odpovědného redaktora přelomové publikace Dějiny Ruska 20. století.

Je velmi důležité, aby státy Západu nově pochopily impulzy, které přicházejí z Ruska. Nejsou to jen impulzy politické, jako například anexie Krymu, válka na Ukrajině nebo válka v Sýrii, ale také impulzy informační. Vidíme, že na Západě, nikoli bez vlivu Ruska, najednou začínají slavit úspěch formy, které jsou si mentálně v mnohém podobné. Poslední komunální volby ve Francii, jež potvrdily rostoucí popularitu krajně pravicové Národní fronty, to názorně ukazují. A nejen to.

Rád bych vystavěl své vystoupení ze dvou částí. V té první ukážu dynamiku, kterou při historickém bádání jakožto historik zřetelně vidím na sobě, a sice jak se v historickém bádání mění úroveň svobody tohoto bádání v postkomunistickém Rusku. Ve druhé části se zaměřím na to, v jakých bodech se mění historický diskurz a proč si na to musíme dávat pozor.

Všichni si pamatujeme onu fantastickou nesvobodu historického bádání, která existovala v době komunismu. Tehdy v podstatě nic, ani výzkum Thajska, nemohlo být politicky neutrální. Veškeré bádání bylo prostoupeno ideologií a ústup této komunistické ideologie byl velmi složitý, byť v ni již věřil jen málokdo. Museli jsme se naučit mluvit Ezopovým jazykem. Jedno se říká, druhé se naznačuje, třetí má mluvčí na mysli a je mu jasné, že to lidé pochopí, čtvrté je prostě elipsa coby básnická figura. Dokonce i studium Homéra začínalo citátem z Marxe a Lenina. Poté komunistická epocha skončila, a jak se otevřely brány, zvedla se v Rusku v letech 1988 až 1989 vlna svobodného historického bádání.

Nejprve to byly hlavně reprinty předrevolučních nebo emigračních prací, potom se velmi rychle objevily práce nových vědců a mnoho, mnoho zajímavých výzkumů. Psát nadále ve starém sovětském paradigmatu již byla ostuda. Naši profesori, naši akademici, kteří ani jinak psát neuměli, se snažili změnit. Někomu to nešlo, ale některým se to podařilo. Někdo si oblékl kabát naruby a někdo si ho nakonec oblékl správně. Ale byl to naprosto svobodný diskurz, účastnili se jej levičáci, pravičáci, lidé, kteří měli za to, že Rusko ve své historii kráčelo hlavně po nesprávných cestách, ti, kdo se domnívali, že bylo mnohem více toho správného, ti, kdo omlouvali impérium, nebo naopak neomlouvali, to vše tehdy existovalo. Vedly se diskuse a spory, ale to je v každé odborné komunitě přirozený historický proces.

Když mi v roce 2006 Alexandr Isajevič Solženicyn¹ nabídl, abych pracoval na dějinách Ruska 20. století, obrátili se tehdy na Solženicyna lidé z Putinovy vlády,

konkrétně jeden z šéfů propagandistického informačního aparátu, Oleg Borisovič Dobrodějev, a to z pozice generálního ředitele Celoruské státní televizní a rozhlasové společnosti (VGTRK). Člověk, který tehdy fakticky šéfoval ruské televizi. Přišel s žádostí, aby se napsaly jiné dějiny, nesovětské dějiny, klidně třeba dějiny po solženicynovsku. Jistě je vám jasné, že dílo Alexandra Solženicyna, který vydal například *Souostroví Gulag* nebo *Rudé kolo*, bylo nejen nesovětské. Bylo natolik antisovětské, že Solženicyna svého času ze Sovětského svazu vypudili.

Solženicynův historický diskurz se nelíbil všem, ale to nevadilo. I když řekl, že je již starý, a nabídl, že tyto dějiny napíšu já, vypovídalo to o mnohém. Například o tom, že státní moc zatím uznává historickou rozmanitost. Potom jsem v průběhu práce zjistil, že stejná objednávka současně přišla řadě vědců sovětské školy, například profesorovi Alexandru Anatoljeviči Danilovovi,² který měl napsat dějiny z více sovětské pozice, obsahující určité ospravedlnění Stalina. Státní moc chtěla, aby existovaly v zásadě dva diskurzy. Tato direktiva sice mířila z Kremlu, ale byla formulována spíše ve smyslu výběru lidí, nikoli idejí. Byli jsme ve svém psaní naprosto svobodní, jenže situace se změnila. Rád bych připomněl pár dat, která je dobré si pamatovat.

V roce 2006 a v roce 2007 do mé práce nikdo nezasahoval, a když si někdo v Kremlu text prohlížel, nikdy neměl žádné připomínky. Nakonec se přece jen jedna připomínka objevila, ale ta byla spíše správná. Prý jsem v úvodu zapomněl dostatečně zohlednit význam Sibiře, což je pro Rusko zejména v současné době velmi důležité téma. Nic jiného – o Katyni, o začátku války, o paktu Molotov – Ribbentrop, o občanské válce nepadlo ani slovo.

Všechno se změnilo v roce 2009, kdy v Rusku vznikla komise proti falšování dějin.³ V té době již vyšla kniha *Dějiny Ruska 20. století*⁴ a strhla se vlna kritiky, kritiky na objednávku. Ta však narazila poté, co v jednom vydání časopisu *Expert* vyšel rozsáhlý pomlouvačný text. Proti tomuto časopisu jsme podali žalobu a u soudu druhé instance jsme proces vyhráli. Ve výsledku to znamenalo, že časopis musel zveřejnit, že napsal lež. To se stalo v roce 2011, kdy to ještě bylo možné. Ve skutečnosti se ukázalo, že komise proti falšování dějin je neživotaschopné dítě – nic neudělala a nedosáhla žádných výsledků.

V současné době se z dějin stává propaganda a z veřejného diskurzu se začínají vylučovat odlišné názory. Časově se tento moment shoduje se známými událostmi roku 2014, kdy došlo k anexi Krymu a začala válka na Ukrajině. Ve skutečnosti jde o zlomový moment ruských dějin. Předtím by bylo neslýchané, aby profesora MGIMO (mám na mysli sebe) propustili ze zaměstnání proto, že veřejně, v oficiálních novinách *Vedomosti*, které vycházejí ve stotisícovém nákladu, zveřejnil svůj názor. Nyní již to možné je.

1 Alexandr Isajevič Solženicyn (1918–2008) – ruský spisovatel, disident a publicista. Laureát Nobelovy ceny za literaturu.

2 Alexandr Anatoljevič Danilov (1954) – sovětský a ruský historik zabývající se zejména moderní historií Ruska.

3 Komise proti falšování dějin byl orgán, který při Ministerstvu školství RF založil tehdejší prezident Dmitrij Medveděv v květnu 2009. Komise byla složena z historiků, poslanců a úředníků. Měla analyzovat informace o falzifikaci historických událostí a faktů, koordinovat aktivity dotčených orgánů státní správy, vydávat doporučení atd. Fungovala do února 2012.

4 ZUBOV, Andrej: *Dějiny Ruska 20. století – 1. díl, 2. díl*. Argo, Praha 2014 a 2015.

Státní moc také začala zakazovat vydávání knih. V roce 2014 obdržela nakladatelství konkrétní instrukce o tom, že nelze vydávat jakékoli knihy a všechny autory, a to se týká i mé osoby. Nakladatelství nyní odmítají dokonce i knihy zabývající se neutrálními tématy, například náboženstvím starého Egypta, protože jedním z autorů jsem já. Odmítají i knihy již fakticky připravené k prodeji. „*Byl na mě vyvíjen nátlak,*“ řekl mi přímo vydavatel. V roce 2015 začalo dokonce stahování již vytištěných knih z knihkupectví. To je zcela nový trend. Začalo to knihou Viktora Šenderoviče,⁵ který je znám svojí kritikou režimu. Jeho knihu zakázali prodávat, i když již byla vytištěná.

V květnu 2015 jsem s údivem zjistil, že druhý díl dvoudílných *Dějín Ruska 20. století* zmizel ze všech ruských obchodů, dokonce i z těch internetových. První díl se však i nadále volně prodává. Proč? Není těžké se dovědět. Druhý díl začíná druhou světovou válkou, nechvalně známým anšlusem Rakouska a zábořem Sudet a poté líčí průběh druhé světové války v Rusku. A to se nelíbilo našim mocenským strukturám, které připravovaly oslavy tohoto velkého triumfu u příležitosti jeho sedmdesátého výročí. Proto raději tuto knihu odevšud stáhly. Mohli jste dostat první díl, který končí rokem 1939, ale druhý jste nikde nenašli. Ne proto, že by byl rozebrán, ale proto, že ho zakázali prodávat. Tahle kniha nebyla jediná, která byla vystavena podobné restrikci, vím i o dalších. Narážíme zde na reálný zákaz myšlení, což dříve nebylo. Díky bohu, že existuje internet a že je všechno možné, dnes již nelze uložit striktní zakazy, o to je ruské počínání směšnější a vypadá uboze. Avšak důležitý je ten trend.

Nyní bych se chtěl zastavit u toho, proč se tyto věci dějí. Jaké ideje jsou pro současnou ruskou moc přijatelné a jaké nepřijatelné. Idea první: Rusko je specifická civilizace, má zvláštní vztah k lidským právům a svobodám, k demokracii, jiný, než jaký mají na Západě. My jsme jiný svět. Mluví o tom patriarcha, mluví o tom prezident, mluví o tom ve vládě a v dumě každý, komu se zamane. Je třeba chápat, že taková civilizace není, že Rusko je součástí křesťanské evropské civilizace. Ano, svéráznou, ale to jsou i Skandinávie, Itálie nebo Velká Británie. I Česká republika se přece liší od Španělska. Takže Rusko je jiná část téže civilizace.

To je velmi důležitý moment. Spor se vede o to, zda na Rusko lze, nebo nelze aplikovat západní, všeobecné lidské hodnoty. Vláda trvá na tom, že je použít nelze. A trvá na tom samozřejmě proto, aby před společností ospravedlnila porušování lidských práv, znevažování demokracie a rozklad občanské společnosti. Říká, my to neděláme proto, že jsme špatní, děláme to proto, že Rusku je to cizí a lid to neuznává a nepotřebuje. Z toho vyplývá druhý, nechvalně známý bod. Mimochodem, mnozí stále sedají na lep a přijímají informaci, že Rusko má vlastní historickou vývojovou linii, která je jiná než ta evropská. Jdeme ve své stopě. Je to stopa autoritářského, despotického režimu, ale Rusové jinak žít nemohou, protože takhle to bylo vždycky.

Kupodivu mi mnozí kolegové, a zejména američtí a evropští novináři, často kladou otázku: „*Je to opravdu tak, nebo není? Co myslíte vy, pane profesore, má Rusko skutečně svou zvláštní historickou vývojovou linii?*“ Odpovídám na ně stručně. Jaká zvláštní historická linie? Ve Spojených státech amerických existovalo až do sedmdesátých let 19. století otrokářství. Znamená to snad, že je otrokářství historickou linií

5 Viktor Anatoljevič Šenderovič (1958) – populární ruský satirik a spisovatel, redaktor rádia Echo Moskvy.

Spojených států? Jak to, že je potom Barack Obama jejich prezidentem? Ve Velké Británii se do roku 1826 obchodovalo s otroky. Je snad obchod s otroky její historickou linií? V Amritsaru Angličané v roce 1919 stříleli z pušek a kulometů do pokojné demonstrace. Znamená to, že takové střílení je historickou linií Velké Británie? Ovšem že ne. Chápete? Ano, je to zločin, který byl v dějinách spáchán, nebo byl dokonce páchán po desetiletí, ale je s ním konec. A totéž lze říci o Rusku. Není to žádná historická linie, je to snaha vrátit Rusko do nejhorších okamžiků v jeho historii, aby se tím ospravedlnilo nynější dění. Naši politici tím uznávají, že dnes nežijeme v lepším, nýbrž v horším okamžiku našich dějin, v okamžiku, který se podobá despotickým režimům 18. století nebo období vlády Ivana Hrozného.

A tady přichází na řadu další hledisko. Dochází k totálnímu ospravedlňování, a dokonce k povznášení těch nejodpornějších postav ruských dějin. Je to samozřejmě Ivan Hrozný, Petr I. či Josif Stalin, jsou to lidé, kteří se neohlíželi na člověka, kteří, jak říká Alexandr Lvovič Janov,⁶ provozovali *ljudođorstvo* (odírali lidi – pozn. překl.). A o těchto lidech se říká: „*Ano, dělali chyby, ale při tom všem to bylo vcelku užitečné, takové chyby byly pro budování státu potřebné a důležité. Ti lidé obnovili nebo vytvořili státní moc Ruska.*“ Čili pro dnešní vládcy je důležité zdůraznit, že ve prospěch jakýchsi idejí státního impéria lze přinášet jako oběť člověka. To je vlastně důvod, proč jsou tak nadšeni Stalinem, Ivanem Hrozným, Petrem I. nebo někým tak odporným, jako byl Grigorij Rasputin.

V televizi se neustále objevují filmy o tom, že to vesměs nebyli špatní hoši a že pro Rusko udělali mnoho užitečného. Naopak o lidech a obdobích spojených s liberalizací Ruska se buď mlčí, jako například o období Novgorodské nebo Pskovské republiky. O těch se dnes nesluší mluvit, případně se o nich hovoří jako o něčem škodlivém, co vede pouze k revolucím. Jakkoli je to podivné, reforma Alexandra II. a tím spíše manifest ze 17. října 1905 jsou prohlašovány za akce destruktivního charakteru. Naopak kladnou postavou se stále více stává Mikuláš I. a jeho období zmrazování, které skončilo katastrofou Krymské války. O katastrofě se sice nemluví, ale o zmrazování ano. A je nabíledni, že k těm časům liberalizace, které vždy předcházejí revoluci, patří i přestavba Michaila Gorbačova a působení Borise Jelcina. To se považuje za další období liberalizace, jež málem zahubilo Rusko. V současné době se moci chopili noví, silní chlupci z KGB a zase je dobře.

S tím souvisí ještě jedna charakteristická idea, a sice, že Rusko bylo vždy pevností obklíčenou nepřáteli, z nichž tím největším je Západ. Západ je nepřítel vždy. O tatarsko-mongolském jhu se mluvit nesluší, protože Tataři žijí v současné době v Rusku, a dokonce mají blízké vztahy s panem prezidentem. Ale o Západu se mluví velmi přísně. Velmi přísně! Západ byl vždy nepřítelem Ruska, za Ivana Hrozného proběhla livonská válka a za Petra I. severní válka. Ale již se zapomíná na to, že ve skutečnosti to nebyly války jednotlivců, nýbrž koalic. Samozřejmě, tento narativ není pravdivý, což musím často vysvětlovat, nicméně to je určitý trend. Chtělo by se říci – vida, teď jsme v izolaci, všichni jsou proti nám. Dnes nás podporuje v OSN deset států a sto států vystupuje proti nám, ale to je normální. Tak tomu bylo vždy,

6 Alexandr Lvovič Janov (1930) – sovětský a posléze americký historik, politolog a publicista.

protože my jsme strážci pravdy a všichni ostatní žijí ve lži. Pořád si s chutí vymýšlíme nějaké strašáky.

Nakonec to hlavní. Idea idejí, že na Západě slouží stát člověku a ve výsledku se vše rozpadá. Existuje tam terorismus i bezzásadovost, zatímco u nás v Rusku člověk tradičně slouží státu a položí za něj svůj život. Velký není ten, kdo pro společnost něco vytvořil, nýbrž ten, kdo položil svůj život za stát, za velikost impéria. Chápete? Je to úplně jiný přístup. Člověk je prostředek a stát je cíl. Bohužel je to slyšet i z kazatelen, i když je to bezpochyby modloslužebnictví, vychvalování státu. Ale tato idea státnictví, kdy je stát cíl a člověk prostředek, je velmi důležitá. Celý ten komplex idejí a příslušných historických důkazů se ukládá do současného diskurzu dějin, které jsou ve skutečnosti propagandou. Proč? Protože se nezakládají na pravdě, je to snaha nějak uspořádat mozky lidí, nikoli snaha odhalit pravdu a objevit skutečnost. Dostávám přes facebook spoustu dopisů z celého ruskojazyčného světa, ve kterých mi lidé píší: „*Děkujeme vám, pane profesore, to jsme vůbec nevěděli. Ve škole, na univerzitě nás učili něco úplně jiného. Vy nám vykládáte jiné dějiny naší země. Jsme vám vděční.*“ Samozřejmě, jak jistě chápete, dostávám také nemálo zcela odlišných dopisů.

Tyto ideje, jež jsou aplikovány na společnost, samotná moc vlastně nesdílí. Možná se zbytkově ocitají v jejích hlavách, protože generály a důstojníky KGB to tak učili ve škole KGB. Ale ve skutečnosti je nesdílí. Obě Putinovy dcery žijí na Západě. Všichni tihle lidé mají nemovitosti na Západě. Když někdo onemocní, jede se léčit do Německa. Z nějakého neznámého důvodu si nelehne do moskevské nemocnice a domnívá se, že je nehumánní, když mu nedovolí léčit se na Západě. Jak to? Vždyť miliony lidí se léčí v Rusku. Před mým příjezdem do České republiky šéf Rosturizmu (Federální agentury pro cestovní ruch – *pozn. překl.*) prohlásil, že Rusové by měli přehodnotit, jak tráví svůj volný čas. Nikdy nebylo obvyklé se každý rok rekreovat u moře a není to ani potřeba, dokonce ani bohatí Rusové to nedělají. Další den se ukázalo, že tento člověk má vilu na Seychelách. Tohle je typická lež a pokrytectví, horší než jakákoli ideologická indoktrinace. Kdyby alespoň těm idiotským idejím sami věřili, ale oni jim nevěří. Oni jimi otravují lidi, ale sami nechtějí pozřít ani kapičku tohoto jedu. Je to pokrm namíchaný pro lid. Sami jedí jiné potraviny, nám nedovolí koupit si francouzský sýr, sobě ho však neodpírají.

Je to pro Evropu nebezpečné? Jsou to jakoby čistě ruská témata, ruské problémy a ruské dějiny. Ale co s tím má společného Evropa, která dohromady ani pořádně ruské dějiny nezná? Velmi mnoho. Protože současná Evropa se poté, co ve 20. století zažila dvě katastrofální války, změnila. Z Evropy agresivních nacionalismů, jakou byla v předvečer roku 1914, z Evropy geopolitického šílenství, jakou byla v předvečer roku 1938 a 1939, se stala Evropou člověka. Ne národů, ne státu, ale člověka. V Evropě se zásadně změnilo chápání významů. Stát nyní slouží člověku, a nikoliv naopak. V Evropě jsou však lidé, kteří začínají zpívat velmi staré písničky, kteří se snaží zapomenout nebo donutit ostatní, aby zapomněli, kam tyto písničky ve 20. století vedly. A samozřejmě si notují s ruskou zkušeností. Nemyslím konkrétní zkušenost

z ruských dějin, protože mám za to, že Marine Le Penová⁷ moc neví, kdo to byl Ivan Hrozný, ale v základním módu přistupování k minulosti se shodují s Putinem.

A věřte, že pokud tento postoj, přiživovaný migrací, teroristickými útoky a ekonomickými problémy, v Evropě převládne, evropský svět bude znovu uvržen do té strašné doby, kdy probíhala válka mezi národy, válka tříd, kdy člověk přestal být hodnotou a stal se z něj buď prostředek, nebo – jako například Židé v nacistickém Německu – obtížný hmyz. A to bude bezpochyby ta největší tragédie Evropy. Větší než dvě světové války. Proto je dnes úkolem nás v Rusku i vás v Evropě spojit síly, aby člověk zůstal nejvyšší hodnotou jak v dějinách, jakožto měřítko dějin, tak v politice, jakožto princip demokracie, a hlavně v životě! Teprve tehdy bude mít Evropa spolu s Ruskem budoucnost. Jinak ji nebude mít ani Rusko, ani Evropa.

7 Marine Le Penová (1968) – francouzská nacionalistická politička a právnička, od roku 2011 předsedkyně Národní fronty, poslankyně Evropského parlamentu. Názorově souzní s ruským prezidentem Vladimírem Putinem. Na financování volební kampaně do místních zastupitelstev v roce 2015 získala vysokou finanční půjčku od První česko-ruské banky.

Alexandr Daniel, Memorial Petrohrad

Působí jako výzkumný pracovník petrohradského sdružení Memorial. V minulosti se podílel na vydávání sovětského samizdatu Kronika současných událostí. Členem Memorialu je od roku 1988. V současné době má na starost projekt Virtuálního muzea Gulagu. Věnuje se také historii sovětského disentu v letech 1953–1986 a historické paměti v Rusku. Je mj. autorem stati Sovětský svaz a Pražské jaro, která vyšla v knize Za vaši a naši svobodu (ÚSTR – Torst, Praha 2010).

V předběžném programu konference, který jsem obdržel v srpnu, se říká, že v současném Rusku se diskuse o totalitní minulosti a zejména o teroru „odsouvá do pozadí“. Ve svém příspěvku bych tomu názoru rád oponoval. Doufám, že se mi podaří ukázat, že situace není úplně taková, ba naopak, že je velmi odlišná. Ale pro začátek mi dovolu malý, nutně jen zkratkovitý, retrospektivní přehled metamorfóz, jimiž v posledních desetiletích prochází společná paměť o sovětském státním teroru, a to od okamžiku, kdy se tento teror ve své nejbrutálnější podobě stal minulostí. Tedy od smrti Josifa Stalina.

V náladách sovětských lidí a zvláště inteligence vždy existovaly dvě světonázorové tendence. Tou první je tendence k podpoře a k souhlasu s tuhou státní kontrolou celého veřejného a intelektuálního života ve státě, k silovému řešení jakýchkoliv otázek, které se objeví, a k přísné izolaci od „nepřátelského Západu“. Druhá tendence existovala do roku 1956 jen v myslích lidí (a ještě snad v latentní opozici kultury) v podobě vágního snu o větší intelektuální svobodě, o postupném přechodu od stranicko-politického režimu k demokratičtějším formám soužití, o oslabení nesnesitelného hospodářského útlaku a možnosti kolektivní akce zdola.

Rok 1956 nestvořil tyto dva tábory, ale dal jim jména. Zastáncům „utahování šroubů“ se začalo říkat „stalinisté“ a jejich oponentům „antistalinisté“. V tento moment se už klasický stalinismus, jakožto soustava konkrétních politických technik, masový státní teror, jakožto základní nástroj sociálního inženýrství, i sám Stalin stali minulostí. Výběr názvů pro oba tábory tedy již tehdy svědčil o tom, že jádrem aktuálních politických diskusí se stává historická problematika. I ti, které tehdy nazývali stalinisty, se tomuto označení vyhýbali. Raději o sobě mluvili jako o „obrácích stranické linie“ v umění, ideologii a vědě.

Problém spočíval v tom, že ještě za Chruščova byl „shora“ uvalen přísný zákaz týkající se jakýchkoliv pokusů o analýzu a porozumění dějinnému stalinismu. Bylo nařízeno brát ho jako náhodný excés a zrudnou odchylku od hlavní historické linie. V žádném případě neměl být stalinismus chápán jako historický fenomén, který vznikl v určitých podmínkách a rozvíjel se v souladu s určitou dějinnou logikou.

Brežněvovo vedení považovalo za nejlepší se touto otázkou dále nezabývat. V průběhu zhruba dvou desetiletí, od roku 1964 do roku 1987, nebyl stalinismus ani vzýván, ani odsuzován, prostě se o něm nemluvílo. To však neznamená, že zmizel samotný konflikt. Naopak se maximálně vyhroutil. Byl ale úplně vytěsněn z oficiálního života a zachoval se jen v umělecké literatuře, divadle a kinematografii, v podobě nespočtu aluzí a narážek, kterých se dopouštěli literáti, filmoví a divadelní režiséři liberálního („levého“, jak se tehdy říkalo) i konzervativního („pravého“) proudu.

Téma se tak vytratilo z oficiální sféry, nikoliv však z veřejné sféry jako takové. Diskuse o stalinismu se přenesla do samizdatu a právě v něm se skutečně rozvinula. Okolo této diskuse se začalo konsolidovat nevelké, ale neobvyčejně aktivní společenství, jehož členům se později začalo říkat disidenti. Stačí se podívat na seznam samizdatových textů z padesátých a z první poloviny šedesátých let: téma stalinismu v nich dominuje, stejně jako v memoárové literatuře a publicistice, umělecké literatuře, v textech domácího původu i v překladech západních autorů. Celá tzv. druhá kultura, kultura samizdatu, byla prodchnuta patosem antistalinismu. A když se v druhé polovině šedesátých let samizdat začal plnit protestními texty, které, jak by se mohlo na první pohled zdát, neměly ke stalinismu žádný přímý vztah, tak i tyto texty se opakovaně dotýkaly nedávné tragické minulosti jako základu aktuálních obav občanů a hybné síly protestních akcí. Ukázalo se, že tehdejší boj za občanskou svobodu v Sovětském svazu byl nerozlučně spjat s „bojem o dějiny“, s uchováním a pochopením paměti na minulost, v první řadě paměti týkající se stalinského teroru.

Nejvelkolepějším aktem snahy o pochopení vlastních dějin té doby bylo samozřejmě *Souostroví Gulag* Alexandra Solženicyna, které se stalo prvním pokusem o to, sjednotit dva proudy paměti o teroru: disidentskou publicistickou reflexi a různé varianty konceptuálního promýšlení minulosti s orální historií, osobní a rodinnou pamětí, se svědectvími pamětníků teroru. Je docela dobře možné, že kdyby *Souostroví Gulag* vešlo do obecného povědomí sovětských čtenářů v roce 1967, tedy v roce, kdy bylo dokončeno – nebo v roce 1974, kdy vyšlo na Západě – dnes by existovala skutečná a trvalá národní paměť na sovětské období. A možná by existoval i jiný stát, snad svobodnější. Ale to se nestalo. V sedmdesátých letech se Solženicynovi čtenáři počítali na tisíce, nikoliv na miliony.

Druhý fantastický pokus konsolidovat národní paměť se váže k období perestrojky, kdy byla disidentská reflexe minulosti zpřístupněna masovému čtenáři. Mezi problémy, o nichž se bouřlivě debatovalo v celé zemi – v denním tisku, na tisícíhlavých mítincích, na sjezdu lidových poslanců – hrála problematika minulosti klíčovou roli. Zdálo se, že národního konsenzu – alespoň pokud šlo o stalinismus – již bylo dosaženo nebo brzy dosaženo bude. Zdálo se, že stalinistů je jen pár a reprezentují pouze marginální a velmi nepopulární směr obecného smýšlení. Nicméně pochopení minulosti se ukázalo jako úkol složitější a těžší, než předpokládala liberální inteligence. Z časových důvodů jsem nucen pojmenovat jen ve zkratce problémy, na které narazilo kolektivní vědomí, jež se snažilo osvojit si nové poznatky a nové pojetí historie.

Zprvce se ukázalo, že kolektivní vědomí je plně připraveno nezapomenout na oběti, ale naprosto není připraveno pamatovat si také zločiny a zločince. Ukázalo se,

že pro lidi je snazší chápat národní katastrofu jako řádění přírodních živlů, za které nikdo nenese zodpovědnost.

Zadruhé se zjistilo, že není tak snadné rozdělit aktéry dějinného procesu na padouchy a na ty spravedlivé. Občané se o státním teroru dozvídali stále více, ale v rámci národních dějin neexistovaly síly, které by na sebe mohly vzít roli absolutního Dobra a absolutního Zla. A to je pro kolektivní vědomí nutnost: aby se lidé mohli sžít s historickou tragédií, musí se ztotožnit s jednou z těchto rolí. Ideálně samozřejmě s Dobrem, i když v krajním případě je možné ztotožnit se i se Zlem, jako to udělali Němci – aby se od něj mohli distancovat. Nejasná hranice mezi „obětí“ a „katem“, typická pro mnohé epizody sovětského teroru, měla osudový význam: veřejnost si nedokázala vybudovat takové opěrné body, takový systém morálních hodnot, na jejichž základě by mohla soudit minulost. „Soud dějin“ se nekonal, protože nebylo žalobců a žalovaných. Mimochodem, z tohoto důvodu nemají naši východoevropští sousedé od Ukrajiny po Polsko a Pobaltí takové zásadní problémy se zvládnutím sovětské epochy dějin jako my v Rusku. Identifikují se s oběťmi, s bojovníky nebo s oběma zároveň – ale nikdy s katy. Jiná otázka je, zda je toto ztotožnění vždy v souladu s historickým poznáním. My však nehovoříme o poznání, ale o paměti.

Zatřetí, na rozdíl od nacistů, kteří v zásadě vraždili cizince – Poláky, Rusy, Židy – my jsme v zásadě vraždili své lidi a vědomí se vzpírá tento fakt přijmout. Co se týká paměti o teroru, nejsme s to rozlišit hlavní role a nedokážeme určit, komu přiřknout zájmena „my“ a „oni“. Tato nemožnost odcizení zla se jeví jako hlavní překážka k vytvoření plnohodnotné paměti o teroru a prohlubuje její traumatický charakter.

A nakonec ještě jedna okolnost. Boj za národní paměť byl původně bojem politickým. Stalinisté a antistalinisté se odpovídajícím způsobem ztotožňovali s ideou „řádu“ a s ideou „svobody“. V roce 1991 zvítězila idea „svobody“. Bezprostřední rozpad Sovětského svazu, ekonomický šok, vnitřní krize čerstvě zrozené ruské demokracie na podzim roku 1993, čečenská válka – to vše vedlo nespočetné zastánce „svobody“ k přechodu na stranu „řádu“. Antistalinistické nálady následně zašly na úbytě. Na druhou stranu se sen o řádu obvykle pojal se vzpomínkami na „silný“ stát, o který jsme přišli, a objevily se snahy o jeho zbožštění. Ale zbožštění státu stojí v samém základu stalinistického světónázoru. Kolektivní přehodnocení hodnot se stalo nevyhnutelným.

To vše vedlo k tomu, že ihned po rozpadu SSSR a konci perestrojky byla paměť o teroru vytěsněna na periferii kolektivního vědomí, kde zůstala v průběhu devadesátých a na počátku nultých let. Byla to tematická periferie. Paměť o teroru existovala v těch letech v národním vědomí, ale zdaleka nebyla na prvním místě. Tam stála válka a vítězství. Dále následují různé úspěchy: industrializace v třicátých letech, překonání poválečné devastace, proměna země v jadernou supervelmoc, „které se všichni bojí a již respektují“, dobytí vesmíru či relativně blahobytný život za brežněvovské stagnace. Represe a teror patřily k událostem třetího řádu, kdesi na úrovni revoluce, občanské války, vpádu Poláků v roce 1612 a peněžní reformy v roce 1947. Byla to i geografická periferie: ukázalo se, že paměť o teroru je mnohem silněji zakořeněna v provincii než ve velkých městech. (To se samozřejmě v první řadě týkalo regionů, kam byli lidé posíláni do lágrů a do vyhnanství: Uralu, Sibiře, Dálného východu či evropského severu.)

A konečně – a to je nejdůležitější – od poloviny devadesátých do poloviny nultých let byla paměť o teroru vytěsněna z hlavního proudu ruské historie, pokud pod ním rozumíme všenárodní historický narativ, časovou souslednost všeobecně známých událostí minulosti, propojených příčinně-následnými vztahy.

Jaké jsou charakteristické rysy této do nedávné doby periferní paměti? Jsou v zásadě zrcadlovým odrazem mnou zmíněných potíží, které má Rusko s uchopením své traumatické minulosti.

Je to skoro vždy paměť o obětech a skoro nikdy paměť o zločincích a zločinech.

Je to paměť, ve které chybí morální, právní, a dokonce i politické hodnocení.

Ještě v polovině nultých let to byla v první řadě paměť regionální a fragmentovaná, vytěsněná z velkých dějin. V každém regionu existovala paměť o událostech, které se odehrály v konkrétním regionu, jež v podstatě nebyla provázána, anebo jen formálně a povrchně, s tím, k čemu docházelo v zemi jako celku. Například v Krasnoturinsku na Urale, bývalém „hlavním městě“ Bogoslovlagu,¹ se výborně pamatují na to, jak Němci vysídlení z Povolží dřeli za války na stavbě místní hliníkárný. Tato paměť je uchována v podobě městských památníků, v expozicích místního muzea či na pamětních deskách umístěných na průmyslových objektech, které byly vybudovány vysídlenými Němci a trestanci. Ale paradoxně tato paměť v sobě neobsahuje paměť o totální deportaci sovětských Němců v srpnu 1941 a není provázána s represivními aspekty stalinské národnostní politiky.

A konečně je tato paměť plná vnitřních protikladů a vzájemně neslučitelných hodnocení v rámci jedněch a týchž syžetů. V Norilsku si dobře pamatují na táborovou minulost svého města, soucítí s hrdiny norilského povstání, kteří byli zatčeni v roce 1953 – a současně oslavují otce-zakladatele svého města, ředitele Norilskstroje Avraamije Zavenjagina.² V Magadanu, hlavním městě kolymských lágrů, se vytvořil obdobný kult spojený se jménem ředitele Dalstroje Eduarda Berzina.³

A ještě v jednom je tato paměť zvláštní. Na její obnově a uchování se aktivně podílí veřejnost, velmi často za podpory orgánů místní samosprávy, jindy pak s pomocí místních orgánů moci. Ale státní moc na federální úrovni se až donedávna o tuto paměť nezajímala. Téma stalinského teroru bylo vytěsněno ze státní politiky dějin, a to přinejmenším do roku 2009.

Kdybych tu vystupoval před sedmi osmi lety, ani by mě nenapadlo zpochybňovat tezi, se kterou přišli organizátoři této konference, o tom, že v Rusku byla diskuse o státním teroru odsunuta do pozadí. Ale od té doby došlo v kolektivním vědomí k velkým posunům. V polovině nultých let vznikl v Rusku nový, do té doby neznámý

1 Bogoslovlag (Bogoslovskij ispravitelno-trudovoj lager) – jeden z táborů Gulagu v oblasti severního Uralu, založený v roce 1940 za účelem výstavby továrny na produkci hliníku a obsluhy nedalekých bauxitových dolů.

2 Avraamij Zavenjagin (1901–1956) – představitel sovětského průmyslu, v letech 1939–1941 působil v čele Norilskstroje – státní společnosti, která měla zahájit těžbu nerostných surovin, zejména niklu, v oblasti Norilsku a za severním polárním kruhem, k níž využívala práci vězňů nápravně-pracovních táborů Gulagu.

3 Eduard Petrovič Berzin (1894–1938) – příslušník sovětské tajné služby a jeden z čelných zakladatelů tzv. Dalstroje – státní společnosti, která měla na starost získávání nerostných zdrojů v oblastech Sibíře a využívala k tomu práci vězňů nápravně-pracovních táborů Gulagu.

jev: společenské hnutí, které neslo na svých praporech Stalinovo jméno, ospravedlňovalo a chválilo jeho teroristické metody vládnutí a žádalo jeho politickou rehabilitaci. To přineslo naprostý obrat v syžetu půlstoletí trvající diskuse mezi „stalinisty“ a „antistalinisty“.

Jak už jsem řekl na začátku, dříve se protivníci antistalinistů snažili vyhnout tomu, aby byli označováni za apogety a následníky sovětského diktátora. S výjimkou několika okrajových skupin neexistovaly v Rusku společenské síly, které by se snažily ideologicky uchopit latentně existující stalinistické nálady. Teď se takové síly objevily. Jako příklad lze uvést hnutí Suť vřemeni vedené Sergejem Kurginjanem,⁴ člověkem talentovaným, cynickým a bezcharakterním. V některých regionech se již toto hnutí stalo významnou politickou silou. V roce 2013 Kurginjan organizoval v Moskvě masová shromáždění a pochody, jež měly být „alternativou“ shromáždění a pochodů organizovaných demokratickou opozicí. A například v Permu spojili „suťvremenci“ své síly s místními komunisty a měli rozhodující vliv na skandální rozhodnutí místní administrativy obsadit a fakticky zničit Muzeum politických represí Perm-36.

Je zajímavé, že stalinistická hnutí se ne vždy nacházejí v komunistické části politického spektra. Mezi radikálními nacionalisty ostře se vymezujícími proti komunismu se najdou i tací, kteří oslavují Stalina jako „přemožitele komunismu“, a jeho činy, zejména Velký teror let 1936–1938, chápou jako porážku bolševismu a leninismu ve jménu vybudování Velkého Ruska. Takový pohled existuje i v některých fundamentalistických pravoslavných kruzích. V každém případě Stalin jako historická osobnost zatlačil do pozadí polozapomenutého Lenina, jehož osobnost a činy se netěší již téměř žádné pozornosti veřejnosti.

Navzdory názoru, který je široce rozšířen v Evropě, se zdá, že tato společenská hnutí nejsou „projektem Kremlu“ ani „Putinovými loutkami“. Jistě, zmíněný Kurginjan šikovně využívá stejných ideologických klišé a stereotypů, které zajistily masovou podporu Putinovi na jeho cestě k nekontrolované moci nad státem; jistě, Putin ochotně podchycuje a rozvíjí „antioranžovou“ a protizápadní rétoriku krajní pravice. Ale to je spíše otázka světonázorové blízkosti než politické manipulace.

Noví „ideologičtí“ stalinisté, ať už jsou to komunisté, či antikomunisté, se v první řadě opírají o takzvaný lidový stalinismus, tedy o projev protestních nálad mas v podobě sympatií ke Stalinovi a nostalgie po mytologizované minulosti. Vždyť mýtus o Stalinovi jako tvrdém, ale spravedlivém otci lidu, postrachu velitelů a zlodějů se z národního povědomí nikdy úplně nevytratil. V posledních zhruba dvou desetiletích tento mýtus stále získává na popularitě. Poznamenejme, že navzdory nadějím, které chovají liberálové, se tak děje i mezi mládeží; to ostatně může souviset s katastrofálním úpadkem úrovně kultury a vzdělanosti v zemi.

Zatím jsem se nezmínil o nejvyšších představitelích moci – tedy o Putinovi a jeho kruhu – jako aktérech historické paměti. Ve skutečnosti je to ta nejméně zajímavá otázka ze všech otázek spojených s naším tématem. Není to státní moc, kdo působí zásadní potíže naší práci s minulostí. Pouze umí klást do cesty našim aktivitám ne-

4 Sergej Kurginjan (1949) – divadelní režisér a radikální politický a občanský aktivista, předseda krajně levicového patriotického hnutí Suť vřemeni.

konečné administrativní překážky, jako je například zákon o zahraničních agentech⁵ a další podobné lumpárny – ale tak se chová k jakékoliv nezávislé, jí nekontrolované občanské iniciativě. Proto bych rád trochu odbočil od naší otázky. V průběhu posledních pěti až osmi let začali přední představitelé – Putin, Medveděv, ale i někteří vysoce postavení spolupracovníci prezidentské administrativy – vykazovat evidentní zájem o naše téma a demonstrovali svůj odpor ke stalinismu a (v první řadě) soucit s oběťmi stalinského teroru. Často to byla gesta čistě symbolická, jako například Putinova návštěva památného hřbitova obětí represí v Butovu v roce 2007, ale i ta měla svůj význam, když svým způsobem „legalizovala“ toto téma v myšlení nižšího vedení a usnadnila nám tím naši práci a práci našich kolegů v regionech.

Jindy zase přesedlali na čistě „memoriálskou“ rétoriku, jako například Medveděv na svém účtu na twitteru u příležitosti Památného dne obětí politických represí v roce 2009. Je nutné říci, že pro naše téma není podstatné, jestli mluvil upřímně, nebo „z politických důvodů“, jako „signál“ zemi a úředníkům sehrála tato řeč pozitivní úlohu. Jako další příklady lze uvést dlouhou a v podstatě zbytečnou, i když v některých aspektech i užitečnou práci na federálním programu práce se sovětskou minulostí, jenž byl zahájen společně prezidentskou Radou pro občanskou společnost a sdružením Memorial ještě za Medveděva a pokračoval i za Putina. Ten ještě v roce 2012 tisk nazval „programem destalinizace“. Při meziresortním přetřásání z něj samozřejmě vypadly téměř všechny nejdůležitější body a nakonec je z něj opět program „zvěčnění památky obětí“. Do dnešního dne zbyly z velkých plánů jen dva drobné detaily: vládní materiál přijatý v srpnu 2015 pod zvukným názvem „Koncepte státní politiky uchování památky obětí politických represí“ a vládní návrh zákona podepsaný na konci října 2015, který mj. předpokládá státní podporu nekomerčních organizací zabývajících se činnostmi směřujícími k uchování památky těchto obětí – tedy například nám, sdružení Memorial.

Dnes se tedy putinovský režim snaží vyvolat dojem, že jeho postoj ke komunistickému teroru je spíše negativní než pozitivní (ale nezapomíná zdůraznit, že negativní postoj se netýká sovětské minulosti jako celku). Ve vyšších patrech moci ani necítí potřebu politicky rehabilitovat Stalina a ospravedlnit zločiny stalinismu. Ale to není to zásadní. Tím je něco jiného: Putin a putinovská elita zlikvidovali v Rusku politickou demokracii a zásadně omezili občanské svobody, čili v rámci svých možností udělali to, co provedli bolševici a co dokončil Stalin.

Svoboda masmédií byla prakticky zlikvidována a vládní propaganda může nekontrolovatelně vnucovat obyvatelstvu dokonale stalinské psychologické stereotypy: „nepřátelské okolí“ vně a „pátá kolona“ uvnitř země. Za poslední rok a půl, počínaje agresí na Ukrajině, neuvěřitelně rychle posílila protizápadní rétorika. Demokratické a liberální hodnoty se cíleně mýtí z národního vědomí a zaměňují se ideologickými konstrukcemi, jejichž kořeny sahají do období pozdního stalinismu: velmocenské postavení jako hlavní národní bohatství, které jsme zdědili od předků, z toho vy-

5 Tzv. zákon o zahraničních agentech byl přijat v roce 2012, mimo jiné ukládá všem nevládním organizacím pobírajícím finanční prostředky ze zahraničí označovat se na veřejných listinách a na webu označením „zahraniční agent“.

plývající zbožštění státní moci, sjednocení lidu kolem vlády jako jediný prostředek, jak uniknout nástrahám nepřítele. A dále samozřejmě nesmiřitelný boj s vnějšími i vnitřními nepřáteli jako jediný způsob, jak „pozvednout Rusko“ a zajistit jeho bezpečnost a velikost. Poslední dobou zaznívá stále hlasitěji téma „požehnaného vůdce“, kterého Rusku seslala prozřetelnost.

To vše hatí různé pokusy putinismu, ať už upřímné, nebo falešné, distancovat se od stalinského dědictví. Putinismu se to nemůže podařit, i kdyby chtěl, protože aktuální politická praxe a ideologické základy automaticky ožívují jeho historický předobraz – komunistický režim, jehož vrcholem byl stalinismus. Rád bych znovu zdůraznil, že impulzy přicházející od moci jsou druhotné. Putinismus, to nejsou znovuzrozené skupinky technologů moci, jimž vdechl život krach liberalismu a demokracie v Rusku v devadesátých letech. Putinismus je politicko-světónázorová odpověď na poptávku části obyvatelstva frustrované tímto krachem. A tato odpověď byla nalezena – zprvu masami a poté politickými elitami – v obratu k dědictví nepřekonané minulosti.

Proto triumf putinského národního projektu musel nutně vyvolat nové oživení zájmu o toto dědictví. Dnes se problém obecného hodnocení sovětské epochy opět stal epicentrem konfrontace mezi zastánci svobody a zastánci takzvaného „řádu“. Diskuse o stalinismu tak v žádném případě nebyla „odsunuta do pozadí“. Dostala se opět do popředí veřejného a politického života země a spolu s ní se v centru veřejného zájmu objevila i paměť o teroru. V tisku se znovu objevilo obrovské množství publikací spojených s bolavými místy sovětské historie – s Velkým terorem, paktem Molotov – Ribbentrop, obsazením Pobaltí, Katyní atd. Publikací antistalinských i stalinských. Ještě koncem nultých let vznikla v televizi řada projektů věnovaných sovětské historii a už tehdy vyvolaly, jak potvrzují sociologové, zvýšený zájem diváků. Na obrazovce se objevily Solženicynovy romány a Šalamovovy povídky, ve stejné době se také vysílal okázalý seriál *Stalin-life*, jenž vykreslil obraz vůdce v sentimentálně-patetických tónech. Tehdy byly také vytištěny nové školní učebnice historie a učebně-metodické pomůcky, jejichž základní tón spočívá v ospravedlnění stalinismu jako cesty rozvoje země, ke které neexistovala alternativa. V nich je konečně tématu stalinismu a teroru vyhrazeno náležité místo.

V reakci na to začaly vznikat – a dosud vznikají – početné antistalinské veřejné iniciativy. Objevují se projekty na založení celonárodních muzejně-memoriálových komplexů zasvěcených historii teroru a jeho obětem – ruských Jad Vašemů.⁶ Členy těchto skupin se stávají významní veřejní a političtí činitelé, novináři, vědci či kulturní pracovníci. Nedávno se objevila a již je úspěšně realizována nová iniciativa – projekt Poslední adresa.⁷

Na druhou stranu v řadě měst požadují stalinisté zřízení generalissimových pomníků, a někde už takové pomníky dokonce za chabého odporu obecních úřadů vy-

6 Jad Vašem je památník obětí a hrdinů holocaustu v Izraeli. Byl založen na základě zákona izraelského parlamentu v roce 1953.

7 Poslední adresa je ruská občanská iniciativa, jejímž cílem je připomenout osudy lidí, kteří se stali oběťmi represí v dobách sovětské moci.

stavěli. Blogosféra ruského internetu je plná urputných sporů o Stalinovu roli v ruských dějinách. Je zajímavé, že v těchto sporech už se převážná většina stalinistů – na rozdíl například od osmdesátých let – nesnaží popřít fakt a rozměry teroru. Spor se vede nikoli o fakta, ale o politické hodnocení událostí. Toto vše svědčí o opaku „odsouvání diskuse o totalitní minulosti do pozadí“. Spíše to připomíná bouřlivé události, urputné spory o minulost, které propukly v druhé polovině osmdesátých let, v letech perestrojky. Podobně jako tehdy se protivníci znovu chápou starých praporů „stalinistů“ a „antistalinistů“. Stejně jako tehdy představují tyto prapory jen dekorace, symboly politického boje mezi silami reakce a zastánci svobody. Tehdy byli nastupující stranou „antistalinisté“; bohužel si myslím, že dnes se věci mají jinak.

Jak to všechno skončí, samozřejmě nevím a nesnažím se ani předpovídat. Jedno je jisté: stejně jako v osmdesátých letech je aktuálnost a naléhavost tohoto sporu přímo svázána s osudem současného politického režimu, nezávisle na tom, zda se nynější špičky moci rozhodnou aktivně se ho účastnit na té či oné straně, nebo zda budou i nadále lavírovat mezi jedněmi a druhými.

Otázka z publika: Můžete nám něco říci o komisi proti falšování dějin?

Andrej Zubov: Komise proti falšování dějin byla sestavena na velmi vysoké úrovni, předsedal jí Sergej Jevgenjevič Naryškin, který je nyní předsedou Státní dумы. Tehdy stál v čele prezidentské administrativy.

Tato komise nic neudělala. Jejím úkolem bylo, jak já tomu rozumím, bojovat s jakýmsi ospravedlňováním věcí v první řadě spojených s druhou světovou válkou, s paktem Molotov – Ribbentrop, ale ona nic neudělala. Bylo to mrtvé narozené dítě. Jeden z našich akademiků Valerij Tiškov¹ okamžitě prohlásil, že bude odhalovat falzifikace v ústavech Akademie věd, ale všichni se mu přirozeně vysmáli. A on se tiše vytratil a nic neudělal. Byl to zkrátka nefungující projekt, což je také velmi důležité. Chápete? Něčí přání kontrolovat historii tu bylo, ale potom opadlo.

Druhý moment, o kterém hovořil Alexandr Jurjevič Daniel, je koncepce vyučování dějin ve školách. O ní se také vedly vášnivé spory. Nakonec byla vypracována a za jejím vznikem stojí akademik Alexandr Oganovič Čubarjan.² Koncepce je to svérázná a v podstatě vychází z Hegelova výroku, že všechno skutečné je rozumné a všechno rozumné je skutečné. Čili tedy vše, co bylo, je rozumné. Takže represe byly rozumné. Ano, stalo se toho hodně špatného, ale objektivně se v té době budoval náš průmysl. Řekněme, že na jedné straně byl přijat zákon, na jehož základě platil trest smrti i pro děti a nezletilé, to se v této koncepci uznává, ale na druhé straně se v ní říká, že sovětská moc zajistila šťastné dětství sovětským dětem. Chápete? Je to jakýsi absolutně bezcharakterní model, který učí jedinému, že v dějinách neexistuje pravda.

Ale to je velmi nebezpečné, protože historie má učit tomu, že v dějinách existuje pravda, i když velmi často vítězí nepravda. Ale vítězství nepravdy nikdy dobře neskončí. A právě ten přístup, že v dějinách není pravda, je hlavní myšlenkou oné koncepce, schválené koncepce, podle níž se dnes píše učebnice.

Otázka z publika: Ve své knize hovoříte o tom, že část archivů z dob Sovětského svazu je dodnes nedostupná. Proč?

Musím se hned přiznat, že nejsem archivář, nepracuji s archivem. Kdyby tu byl Sergej Vladimirovič Mironěnko,³ ředitel našeho hlavního archivu, řekl by vám o tom více. Já ale vím, že v roce 2014 bylo rozhodnuto o prodloužení označení „tajné“ pro ty dokumenty, které již měly být zveřejněny, protože u nás trvá doba povinného utajení pětasedmdesát let a pro období 1937 a 1938 tato doba již uplynula. Proto bylo rozhodnuto o prodloužení. Navíc i v dokumentech, které zpřístupněny byly, se stále nachází zalepené, uzavřené stránky a není jich málo. Kromě toho existují celé části archivů, jež jsou zcela uzavřené, například ty, které se týkají zahraniční rozvědky. Zřejmě to platí i o některých interních archivech NKVD.

1 Valerij Alexandrovič Tiškov (1941) – ruský etnolog, historik a sociální antropolog.

2 Alexandr Oganovič Čubarjan (1931) – sovětský a ruský historik, odborník na ruskou moderní historii a historii mezinárodních vztahů.

3 Sergej Vladimirovič Mironěnko (1951) – ruský historik, v letech 1992–2016 ředitel Státního archivu Ruské federace.

Proč? Tady se samozřejmě můžeme jen dohadovat. Určitě víme to, co již bylo řečeno stokrát, že není třeba nic vědět o katech a obětech. Zalepené stránky jsou udání, podpisy, kati nebo spolupachatelé, tajní spolupracovníci a dobrovolní spolupracovníci NKVD. O nich nesmíme nic vědět, nesmíme znát jejich jména. Nesmíme připustit mstu. Je samozřejmě, že jelikož je u moci KGB, jedná se o jejich otce a dědy, a tak nechtějí, aby byla jejich jména špiněna. A nejen to. Jde o to, že současná FSB, která je prakticky pokračovatelkou KGB, musí dát najevo, že své lidi nikdy nevyzradí.

A stejně jako neprozradíme ty, kteří popravovali, vyslýchali, mučili, týrali a udávali ve třicátých a čtyřicátých letech minulého století, tak neprozradíme ty, kteří dnes pracují podle našich pokynů. To se nikdo nikdy nedozví, protože pokud se všechna jména katů a spolupachatelů z doby stalinismu zveřejní, nebudou se dnes mnozí chtít spolupodílet na obdobných zločinech, protože když ne oni sami, tak jejich děti se budou stydět za jejich jednání. Ne každý by tohle chtěl. Proto je to velmi vážné téma. Kvůli tomu se lepší stránky ve spisech, které se vydávají blízkým příbuzným.

Možnost pracovat s archivními dokumenty je zásadní. Nyní již vědec nedostane všechno, co potřebuje, pod záminkou, že by tím došlo k porušení osobního tajemství, práva na důvěrnost informací, což ve skutečnosti zbavuje vědce možnosti bádání. Podle mého názoru řadu kvalitních vědců málem pohnali k soudu za to, že zveřejnili nějaká data o represích. Dávali je běžně k soudu, vím o případu v Archangelské oblasti. Většina vědců přirozeně nejsou žádní velcí bojovníci, nikomu se nechce sedět ve vězení ani přijít o kvalifikaci nebo platit vysoké pokuty, a proto se tomu mnozí vyhýbají.

Já jsem historik. Cítím, že stále existuje řada hlubin, které, pokud bychom do nich byli vpuštěni, by vysvětlily mnohé velké skutky sovětské moci. Tedy některé záležitosti kolem Kominterny, otázky týkající se hladomoru, koncepce manipulace se společností, doporučení ohledně organizování hladomoru, proč vůbec byl třeba. Takové informace by s konečnou platností odhalily sovětskou moc jakožto zločinnou. A právě tyto věci se tají, protože současná moc nestojí na straně obětí. Chápete? Prezident Putin cítí, že nestojí na straně obětí, ale na straně katů.

Povím vám o jednom kratičkém okamžiku z mého života. Když jsem byl ještě na MGIMO, začal ke mně na přednášky o dějinách náboženství chodit jeden mladík. Později jsem se dozvěděl, že je to příslušník KGB. Vlastně se tím nijak zvlášť netajil a o to, co jsem vykládal, projevoval jistý zájem. Měl jsem s ním celkem dobrý vztah, a tak jsem ho jednou vzal spolu s ostatními studenty na Butovskou střelnici, kdy se tam měla konat první společná bohoslužba Ruské zahraniční církve a Moskevského patriarchátu. Byl krásný květnový den, kvetly jabloně, létali ptáci, včely a najednou mi ten mladík, který vlastně už nebyl tak mladý, už mu nebylo dvacet, ale spíše třicet, povídá: „*Já tady nemohu být, tady všude je cítit rozklad a mně se nohy propadají do těch hrobů. Musím odejít.*“ A přitom to byl dědičný kágébák! Tohle cítil tento člověk.

Jsou to mnohem hlubší věci, než si někdy myslíme. To není politika, je to, chcete-li, existence. A s touto existencí musíme žít a já se obávám, že do určité míry s ní musíte žít i vy, přátelé Češi.

Otázka z publika: V dobách existence Sovětského svazu, mimo jiné i v dobách stalinismu, se Sovětský svaz těšil určité podpoře na Západě, podpoře nejen v socialistických zemích, ale i mezi kulturními elitami zemí kapitalistických. Dnes vidíme podobný obrázek, kdy putinský režim podporují i určité kruhy na Západě. V čem podle vás spočívá příčina této podpory? Je to působení ruské propagandy, například kanálu Russia Today a dalších ruských médií, nebo jsou příčiny skryty hlouběji?

Podle mého názoru je mezi tím, co se dělo ve dvacátých a třicátých letech, kdy opravdu mnozí významní západní intelektuálové podporovali komunistický režim, a současností velký rozdíl. Jde o to, že tehdy ti lidé působili, jak Lenin trefně říkal, jako užiteční idioti. Přestože byli vynikajícího rozumu, idioty byli v tom smyslu, že nechtěli vidět hrůzy a lži komunismu. Že to není žádný socialismus, ale strašlivá zločinná vláda, která se nestará o člověka, ale naopak z něj dělá pouhý nástroj k realizaci vlastních osobních, geopolitických a politických cílů. Oni věřili v socialismus, byli mu oddáni. Velmi je přitahoval například ateismus, možnost vybudovat ateistickou společnost – tohle všechno dohromady je přivedlo k podpoře Sovětského svazu.

Víte, dnes nic takového není, žádné ideové věci, které by jednotlivé kruhy na Západě opravdu přitahovaly, snad jen boj proti legalizaci sexuálních menšin, ale to je ve skutečnosti hloupost v porovnání s tím, co bylo. Já myslím, že dnes je to jinak. Dnes je to jakási vnitřní blízkost. Zaprvé si všimněte, že Vladimira Putina podporují krajní levičáci i krajní pravičáci – to je zajímavý fenomén. Nepodporuje ho liberální střed. O co tedy jde? Jde o to, že krajní levice a krajní pravice spojuje jedno, a to neúcta k člověku, myšlenka, že existuje něco víc než člověk, vyšší hodnota. Pro krajní pravici je to národ a stát, pro krajní levice je to socialistická třída, společnost jako celek, které se má člověk podřídít. Je to neúcta k člověku a jeho svobodě. A ti lidé uviděli v Putinovi hlasatele právě těchto názorů.

Myslím si, že mají naprostou pravdu, on takový je. Jsou to dokonce jeho vlastní vnitřní pocity. On například nevěří, což je příznačné, že ukrajinská revoluce mohla vypuknout ze vzpoury lidu proti kleptokratickému režimu Viktora Janukovyče. Myslí si, že všechno na světě režírují jakési síly, a projevu svobodné lidové vůle proto nevěří. Dokonce je pro něj příjemnější myslet si, že revoluce v Rusku proběhla za německé peníze a že Lenin byl německý agent. To se přiznává snáz než to, že revoluce představovala reálnou vzpouru lidu. Protože pokud to tehdy byla vzpoura, pak by k ní mohlo dojít i dnes. Proto si myslím, že Putin se stal modlou těch lidí v Evropě, kteří nevěří ve svobodu a důstojnost člověka, v člověka jako hlavní subjekt historického procesu. Člověku přidělují pouze roli objektu. Pro lidi v Evropě, kteří takto přemýšlejí, jsou Putin a náš současný režim nejlepší přátelé.

PANEL Č. 1 – VZDĚLÁVÁNÍ

Moderátor:

Kamil Činátl, Ústav pro studium totalitních režimů

Vystupující:

Alicja Wancerz-Gluza, Ośrodek Karta

Původním povoláním učitelka, aktivně se účastnila činnosti polského opozičního hnutí Solidarity. V 80. letech založila protirežimní časopis Karta, ze kterého později vznikla stejnojmenná nezisková organizace. Ta se soustředí především na mapování soudobých dějin Polska a států střední a východní Evropy. Kontinuálně také organizuje vzdělávací projekty zaměřené na mládež z Polska a okolních států.

Nikita Lomakin, Memorial Moskva

Absolvoval studium středověkých dějin na Moskevské státní univerzitě, kde v roce 2012 získal také doktorský titul. Se sdružením Memorial spolupracoval například na projektu Monitoring historické politiky, který se zaměřil na analýzu vnímání a interpretace moderní ruské historie. V současné době se věnuje projektu Ostarbeiter, jenž interaktivním způsobem mapuje osudy sovětských občanů nuceně nasazených na území Německa v období druhé světové války a těsně po jejím skončení.

Robert Latypov, Memorial Perm

Předseda permského sdružení Memorial a permského Centra podpory demokratických mládežnických iniciativ. V letech 1999–2002 byl koordinátorem projektu zavedení alternativní civilní služby a humanizace vojenské služby v Permském kraji. Působil také v dalších iniciativách zaměřených zejména na vzdělávání mládeže a osvětovou činnost v oblasti informovanosti o sovětských represích a systému táborů Gulagu.

Tereza Vávrová, Antikomplex

Vystudovala mezinárodní vztahy a politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a Svobodné univerzitě v Berlíně. V současné době je ředitelkou neziskové organizace Antikomplex, která je aktivní v oblasti dějin a občanského vzdělávání. Je studentkou postgraduálního studia a pracuje na disertační práci nazvané Perspektivy občanského vzdělávání skrze výuku moderních dějin.

Výstava Různé války

Výstava srovnává interpretaci různých momentů druhé světové války v učebnicích základních škol v šesti zemích – Rusku, České republice, Německu, Itálii, Polsku a Litvě. Jejím smyslem je ukázat různé perspektivy a pohledy na historii, které odrážejí specifika jednotlivých zemí – jak geografická, politická či dobová, tak společenská. Výstava byla představena v rámci konference *Historie versus propaganda: Vztah k minulosti v současném Rusku* a od března 2016 paralelně putuje po Rusku a zemích Evropské unie.

Alicja Wancerz-Gluza

Na začátek bych ráda řekla, že výstava *Různé války* představuje pouze malý výsek naší práce i celého tématu. Tedy toho, jak je druhá světová válka prezentována v nejrozšířenějších a nejpoužívanějších školních učebnicích v České republice, Německu, Litvě, Itálii, Polsku a Rusku. Výstavu připravili členové Historické skupiny Fóra občanské společnosti EU–Rusko (EU-Russia Civil Society Forum). Po celou dobu jsme řešili, jaká konkrétní témata a materiály bychom měli vybrat, protože otázek spojených s druhou světovou válkou se samozřejmě nabízel mnoho. V polských učebnicích například zaujímá druhá světová válka celých pětadvacet procent jejich obsahu. To znamená, že je to téma, kterým se mladí lidé ve škole zabývají na úkor dalších událostí moderní historie.

Jakým způsobem jsme se tedy rozhodli představit na této výstavě druhou světovou válku? Každý z nás vybral nějaké konkrétní téma – koho tyto učebnice představují jako hlavní oběť, kdo byli viníci nebo hlavní aktéři v době, kdy druhá světová válka začala, v době, kdy skončila, atd. Samozřejmě jsme se snažili popsat jednotlivé národní postoje. Například co se týká polského postoje, bylo nejdůležitější ukázat, že pro Polsko byla druhá světová válka po velkou část jejího trvání v podstatě válkou se dvěma nepřáteli. To znamená Německo na jedné straně a Sovětský svaz na straně druhé, jelikož Polsko bylo v září 1939 napadeno dvěma agresory a následně také dvakrát okupováno. Stáli jsme před otázkou, jak tuto konkrétní situaci představit, samozřejmě bez toho, abychom mezi dva okupující státy kladli rovnítko. Nicméně v polských učebnicích je často přítomný výklad, který současně představuje nacistickou i sovětskou okupaci a nabízí různá srovnání, například srovnání metod gestapa a sovětské tajné policie NKVD v boji proti polskému podzemnímu hnutí.

Tento přístup k výkladu národních dějin se v polských učebnicích objevil po pádu komunistického režimu. Jak si asi dovedete představit, dříve problematika sovětské okupace v polských učebnicích absentovala. Nyní představuje jedno z nejdůležitějších témat spolu s dalšími velmi důležitými otázkami, jako je například pakt mezi Hitlerem a Stalinem, katyňský masakr nebo nucené vysídlení. V polských učebnicích se významný prostor věnuje také holocaustu. Systematické vytlačování Židů z veřej-

ného života je popsáno velmi detailně: od zbavení občanských a majetkových práv přes tragédii ghatt až po zavedení plánu konečného řešení, tedy fyzické likvidace židovské komunity v táborech smrti, jako byly Osvětim-Březinka, Sobibor nebo Treblinka. Pozice Polska je chápána jako výjimečná vzhledem k vysokému počtu Židů, kteří na jeho území před válkou žili.

Tato témata se promítají do podoby současných polských učebnic, jež se nezabývají pouze holocaustem jako takovým, ale také tím, jak se k němu stavěli běžní polští občané. V Polsku se vyskytovaly různé postoje k německým zločinům spáchaným na Židech: od pomoci obětem přes podíl na těchto zločinech až po pasivitu, která byla nejčastější. Zmiňuje se také účast Poláků na pogromu iniciovaném Němci ve městě Jedwabne, ačkoliv je prezentována jako ojedinělý incident.

V rámci výstavy bylo velmi obtížné všechna tato témata osvětlit, a to včetně následků druhé světové války, protože z polského pohledu nebylo osvobození Rudou armádou skutečným osvobozením. Spolu s tím vyvstal další problém, totiž, jaké je přesné datum konce druhé světové války. Vyskytuje se názor, že skončila až v roce 1989, jelikož tento rok přinesl definitivní konec jaltského uspořádání. Všechny tyto názory a koncepce jsou nyní obsaženy také v našich učebnicích, což je v přímém protikladu se situací, která existovala do roku 1989.

Nikita Lomakin

Když jsem začal analyzovat učebnice pro účely výstavy *Různé války*, prohlédl jsem si jak učebnice sovětské, tak učebnice z devadesátých let. Nejzajímavější bylo sledovat, jak se změnil způsob výkladu o druhé světové válce. V devadesátých letech se objevilo obrovské množství zcela odlišných narativů v porovnání s předchozími desetiletími. V první polovině nultých let tyto nové narativy opět kamsi mizí. Konfliktní pohledy na věc pomalu ztrácejí ostré hrany a přenechávají místo jedné poměrně jasně vyznačené linii. Nicméně do roku 2015 si mohli učitelé alespoň svobodně zvolit učebnici z asi tuctu doporučených knih. Nyní tato různorodost skončila – zůstaly jen dvě řady oficiálně povolených učebnic.

V devadesátých a nultých letech se objevila a udržela jistá různorodost při hodnocení událostí druhé světové války, ale nakolik mohu soudit, v nových učebnicích opět zmizela. Vysvětlím vám, co tím mám na mysli. Příkladem, který nejvíc bije do očí, je hodnocení paktu Molotov – Ribbentrop. Různé pohledy na něj (včetně těch kritických) byly určitým způsobem reflektovány ještě v učebnicích publikovaných v průběhu několika posledních let. V učebnicích nové generace je oproti tomu hodnocení událostí ze srpna 1939 již předem jednoznačně dané. Další sporné téma představuje Varšavské povstání v roce 1944. Proč Rudá armáda nepomohla povstalcům? Staré učebnice reflektovaly konfliktnost tohoto tématu a různé přístupy k němu, v nových řadách učebnic je uvedeno pouze jedno vysvětlení, a to, že pomoc nebyla možná. Tím se ztrácí různorodost, v učebnicích je kodifikován jediný možný přístup k výkladu událostí, vysvětlení jejich příčin a následků a množství učebnic kleslo na dvě.

Jak nové učebnice vypadají? Struktura výkladu zásadních válečných událostí pochází ze sovětských dob. Mezi novými tématy se objevuje například role církve v životě společnosti. Toto téma je rozpracováno poměrně podrobně. Další nové téma

představují represe, o kterých však učebnice informují pouze útržkovitě. Například organizaci Rudé armády před začátkem války je v učebnici věnována jedna stránka. O represích v armádě se mluví v jedné větě. Připomenutí represí nepřináší změnu pohledu na tuto problematiku nebo námět k diskusi, jde o součást pouhého výčtu. Ano, byly také represe.

Výstavba učebnicového textu předpokládá existenci určitých hodnot – a je evidentní, že tuto otázku si autoři učebnic nekladou. O obětech války se píše výhradně v kapitole nazvané *Cena za vítězství* (poslední část výkladu o válce). Všech sedmadvacet milionů mrtvých je tak označeno za oběti nastolení míru, ale učebnice se již neptají, kdo je za to obrovské číslo zodpovědný. Tento zvláštní přístup k vlastní historii je dědictvím již existujícího sovětského způsobu výkladu událostí druhé světové války.

Je nutné zároveň podotknout, že řada témat v učebnicích chybí. Jako příklad může sloužit popis každodenního života čtyřiceti procent obyvatel Sovětského svazu, kteří se v průběhu války ocitli v německé okupační zóně. To je zakázané téma. O okupaci se hovoří pouze jako o boji partyzánů proti kolaborantům nebo celkově jako o výjimečně temném období, bez uvedení podrobností.

Rád bych také zmínil rehabilitaci stalinského narativu. Například ofenziva Rudé armády v roce 1944 je znovu, po dvacetileté pauze, nazývána jako „deset stalinských úderů“. Politice deportací národů, která se dotkla obrovského množství lidí, se zjednodušeně říká „reakční politika“. Celá historie války zabírá v nových učebnicích šestašedesát stran. Jsou tam represe, hrdinný týl, hrdinná fronta a na konci je zařazena kapitola věnovaná činnosti sovětské rozvědky a kontrarozvědky v letech Velké vlastenecké války. To je velmi závažné téma a jsou mu věnovány tři strany! Oproti tomu holocaustem se zabývá jeden odstavec, a represemi dokonce jediná věta. Po pravdě se trochu ztrácím, když se snažím pochopit proměnlivost tohoto narativu a jeho zvláštnosti. Tato rozpačitost se určitě odráží i ve výstavě *Různé války*.

Robert Latypov

Ačkoliv jsem původní profesí učitel dějepisu, přípravy výstavy *Různé války* jsem se účastnil hlavně jako člověk z praxe, jako občanský aktivista. Hlavním tématem mé práce je zejména to, aby se práce s historickou pamětí netýkala jen úzkého okruhu specialistů, tj. akademických pracovníků a vyučujících na vysokých školách, ale také dostatečně širokého okruhu mých spoluobčanů. A proto, když jsme tuto výstavu chystali, vytvořil jsem si mimo jiné také představu o tom, komu bude primárně určena. Tou osobou bude nejspíše učitele, který je v současné době v Rusku zavalen administrativními povinnostmi a musí dodržovat přísná pravidla. Přes to všechno neztratil zvědavost a touhu vyučovat nejen tak, jak nařizují normy ministerstva školství a školní učebnice, a chtěl by porozumět některým sporným momentům historie své země a celé Evropy. Když jsem si tohoto člověka představil, zhruba jsem pochopil, jaké okamžiky jsou pro tuto výstavu zásadní.

Teď bych se rád věnoval tomu, co mi na ní připadá užitečné a co se nám nejvíce povedlo. Nechci, aby v někom vznikl dojem, že jsme během přípravy plánovali vytvořit jakousi konfrontaci mezi národními pamětmi. Představili jsme narativy, které

jsou přítomny ve školních učebnicích šesti zemí. Je jasné, že první, co vás napadne, je tyto narativy srovnat a říci, kde je pravda, a kde nikoli, kde jsou historické události podány správně, a kde ne. Takový rozpor však na výstavě nenajdete. Snažili jsme se sice ukázat různé narativy, ale zároveň jsme chtěli návštěvníka upozornit na to, co máme společného. A toho společného je mimochodem také mnoho.

Zdá se to na první pohled jako docela banální, ale všechny učebnice a v nich zachycené národní paměti spojuje jedna velmi jednoduchá myšlenka – ve druhé světové válce jsme porazili „černý mor“ 20. století. Zaplatili jsme za to vysokou cenu. Válka představovala nejhorší možnou katastrofu, na tom se shodnou všechny země. Ve své podstatě je tato shoda určitým výchozím bodem k tomu, aby i naši učitelé, žáci i akademická veřejnost mohli dojít k porozumění, o které opakovaně přicházíme v důsledku aktuálních politických událostí a konfliktů. Dialog o historii druhé světové války a o všem, co je spojeno s jejími důsledky, může v současné době probíhat, což je zásadní. Máme mnoho styčných bodů, které uznáváme, jak hodnoty, tak fakta, a to je skvělý prostor pro konstruktivní diskusi.

Jsem zvědav, jak se nám výstavu podaří představit v ruských regionech. Je jasné, že politická situace v zemi se mění k horšímu. Nedělám si iluze o tom, že nám jakožto autorům výstavy budou bez problémů poskytnuty výstavní prostory a povoleno shromáždit učitele, akademickou obec a mládež, abychom jim výstavu ukázali, na což jsme s kolegy ještě poměrně nedávno spoléhali. Je mi jasné, že výstava se při vši své apolitičnosti, při skromné a v žádném případě skandální snaze promluvit a zjistit něco nového o druhé světové válce a určitým způsobem zasadit poznání do souvislosti s poznáním, které existuje v paměti jiných národů, nesetká s pochopením. Nejdříve se objeví provokace a negativní články. Ale my už tohle všechno známe a morálně jsme se na to připravili. Přejde nám, že výstava *Různé války* se přesto může stát provokací v dobrém smyslu slova. Že vyvolá diskuse, které jsou v současné době v ruském mediálním prostoru uměle potlačovány.

Myslím, že naší výstavou jsme přispěli k tomu, aby diskuse o naší minulosti, ale také o naší současné situaci, o tom, co si pamatujeme a proč si pamatujeme právě to, a proč jiné věci naopak zapomínáme, pokračovaly.

Tereza Vávrová

Ponořit se do českých učebnic dějepisu bylo pro nás docela dobrodružství. Na začátku jsme narazili na argument, a to i z řad českých učitelů, že podle učebnic dějepisu se už dávno neučí, tak proč je chceme zkoumat. Ukázalo se, že i když se podle těchto učebnic v praxi třeba neučí, stále obsahují sdílené obrazy a narativy. Nedávno se mi stalo, že se po zahradě honili moji dva synovci ve věku čtyři a sedm let a v jednu chvíli na sebe začali pokřikovat: „Ty Čurdo!“, neboli jménem jednoho z parašutistů, který zradil. Říkala jsem si, jak je možné, že sedmileté a čtyřleté děti už jsou pohlčeny narativem, s nímž se v podstatě ještě nemohly setkat. Přestože se v současné době ustupuje od využívání středoškolských učebnic, narativy v nich obsažené jsou v nás stále přítomné. Proto mi přišlo velmi zajímavé a dobrodružné podívat se, jak český učebnicový narativ vypadá a jaký příběh vypráví.

Zkoumali jsme středoškolské učebnice vydané po roce 2007. Český narativ o druhé světové válce vychází zejména z toho, že vysvětlujeme, proč jsme se ocitli pod sovětským vlivem. Válka se tedy velmi často využívá jako vysvětlení. Podobně jako říkala Alicja Gluza, že podle některých názorů druhá světová válka v Polsku skončila až v roce 1989, v Čechách se interpretuje jako příčina toho, proč se Československá republika stala na čtyřicet let součástí komunistického bloku. Pro ni nutně nebyla příběhem vítězství, nýbrž událostí, jež nás zavála na Východ.

Pro Čechy začíná druhá světová válka mnohem dříve než pro ostatní národy. Všechny učebnice ji datují, celkem přirozeně, k mnichovským událostem ze září 1938. A Mnichov je také klíčem k českému narativu o ní, protože právě tam se rozhodlo o nás bez nás, o vzniku protektorátu a možná také o tom, že se česká společnost do jisté míry zbavuje odpovědnosti za to, co se děje kolem. Zbavujeme se odpovědnosti a předáváme vládu někomu jinému. Zbavujeme se i našeho vztahu k holocaustu, protože v českých učebnicích je velmi detailně popsán systém, mechanismus, proudění lidí na východ v rámci holocaustu, ale pořád se to týká víceméně Evropy na východ od nás, není to náš příběh. Velmi podrobně se líčí život v protektorátu, který je k mému překvapení popisován jako podhoubí českého odboje v tom smyslu, že Češi vtípkují a sabotují některé akce, ale protektorát se vlastně války do jisté míry neúčastní. A možná proto je český narativ velmi, velmi opatrný.

Německé nebo polské učebnice se liší tím, že otevřeně hovoří o temných stránkách minulosti a o jednotlivých národních traumatech. U Němců je to přirozené, ale i polští kolegové zmiňují takové události, jako byl například pogrom v Jedwabném. Oproti tomu české učebnice si kritické vyrovnávání se s minulostí zatím příliš nedovolí. V německé učebnici bychom asi všichni očekávali, že pracuje s rozkrýváním viny, s narativem, který je, na rozdíl od všech jiných, velmi reflektivní. Neustále konfrontuje žáky s tím, aby se zamýšleli nad tím, jak se to mohlo stát a že už to nikdy nesmíme dopustit. Německé učebnice nejvíce pracují s opakovanými otázkami, vedou žáky k diskusi a neustále je nutí, ať zaujmou postoj k tomu, co se stalo. Kladou důraz na to, aby si student odnesl představu, že jeho úkolem je zabránit tomu, aby se podobné události opakovaly. Německá učebnice má za úkol zformovat žáka, kterému předala nejen informace, ale také nějaký postoj, nějakou hodnotu, což je velký krok vpřed oproti ostatním střeoevropským učebnicím, jež jsme během přípravy výstavy *Různé války* srovnávali.

Kamil Činátl: Zajímalo by mě, jaké vzdělávací médium považujete za neefektivnější? Zejména komentáře kolegů z Ruska naznačují, že v současné době se děje něco velmi problematického, čemu by měli historici, didaktici a učitelé čelit. Můžeme tomuto návratu jednoho závazného vyprávění prostřednictvím učebnice nebo nějakým jiným způsobem vzdorovat?

Alicja Wancorz-Gluza: Nejdůležitější je, že učebnice nejsou jediný způsob, jak žáky učit. Například v Polsku je tématům současné historie ve školních osnovách věnováno málo prostoru a upřímně, učitelé se při své práci celkově učebnic tolik nechrání. Nemohou je používat z toho důvodu, že právě na výklad novější historie mají málo času. Učebnice jsou plné detailů a úkolem učitelů je vysvětlovat historické procesy, nikoli jen podávat fakta. Děti nerady čtou, a když si potřebují najít fakta, používají internet nebo wikipedii. Můj názor je ten, že učebnice nemají v současné době na lidi tak velký vliv a větší význam může mít například diskuse.

V Polsku byla problematika účasti některých polských občanů na holocaustu zahrnuta do učebnic až poté, co proběhla debata na toto téma v tisku a zejména v televizi. Můj názor je, že učebnice jsou samozřejmě důležité pro studenty, kteří se nezajímají o historii, nečtou historické knihy nebo se nedívají na historické filmy a jejichž vzdělání končí s absolvováním školní docházky. Protože co mohou vědět o nedávné historii? Pro ostatní lidi takový význam nemají. Myslím si, že to, že učebnice někdy ukazují jen jeden pohled na věc, není nebezpečné.

Tereza Vávrová: Výzkum učebnic dějepisu mi připadá velmi důležitý z toho důvodu, že je dobré uvědomit si, jak odlišný názor na události druhé světové války může mít i někdo, kdo žije například ve Varšavě, tedy v podstatě kousek od nás. V některých oblastech je tento názor zcela protichůdný. Když se vrátím k učebnicím, samozřejmě, možná se moc nepoužívají, ale současně je to nástroj, který byl vyvinut právě pro učitele, aby s výukou mohli pracovat. Pokud se rozhodnou, že učebnice používat nebudou, je to jejich svobodná volba. Ale je nutné si uvědomit, že úplné odmítnutí učebnic klade poměrně extrémní nároky na přípravu učitele a jeho hodiny. Možná je lepší si začít klást otázku, jak připravit takovou učebnici, která by učitelům a výuce skutečně sloužila.

Pokud žáci neradi čtou, vytvořme učebnice, kde je méně textu. Mluvili jsme tu o tom, že je užitečné pracovat s mnoha perspektivami, a učebnice dějepisu k tomu může nabídnout pramennou základnu, která představí těchto perspektiv několik. Bude například pracovat s výpověďmi pamětníků a opustí systém psaní krátkých syntetických textů, do kterých se musí vměstnat všechna podstatná fakta. Učebnice naopak můžeme doplnit příběhy nebo do nich vložit odkazy na internet. Učebnice jako médium není mrtvá, jen bychom ji mohli jako výukový nástroj pojmout trochu jinak.

Robert Latypov: V Rusku jsou válka a vítězství ve druhé světové válce systémtvorné. Na nich stojí současná národní identita Rusů. Když mluvíme o Velké vlastenecké válce, jak se jí u nás převážně říká, jeví se jako nejdůležitější několik závažných klíčů. A naši učitelé jsou bohužel velmi často spíše rukojmími propagandy než nositeli a zprostředkovateli historického poznání. Takový alespoň získávám dojem ze setkání a seminářů, které pro ně organizujeme.

Z tohoto důvodu musím trochu oponovat mým kolegům, možná proto, že žiji v jiné zemi a vidím jiné realie, když čtu školní učebnice na pozadí této propagandistické mašinerie. Propaganda získala na síle hlavně v posledním roce, kdy Rusko slavilo sedmdesáté výročí vítězství. Četba takové učebnice, která se dosud používala, funguje jako vystřízlivění. Představuje kritičtější vztah k válečné historii než to, co je v současnosti k vidění v televizi. A proto, ač se to může zdát divné, bych chtěl navrhnout, aby učitelé nezapomínali, že mají k dispozici takový nástroj, jakým je školní učebnice.

Pokud si chce člověk vytvořit kritický vztah k minulosti, navrhujeme zejména pracovat s archivními dokumenty a prameny, kterých bylo v posledních letech vydáno ohromné množství. Analýza různých typů archivních dokumentů je podle mého názoru způsob, jak se vyvázat z propagandistických klíšé, jichž je v naší zemi tolik.

Nikita Lomakin: Ve spojitosti s archivními dokumenty se mi nedávno stala zvláštní věc. Zkoumali jsme, jak jsou popsány činy Rudé armády po okupaci Polska v roce 1939. Mimo jiné jsem si prohlížel archivy historických fotografií našich hlavních tiskových agentur – RIA Novosti a TASS – a jejich archivy se celé skládají z klíšé. Ukazují, jak se všichni obyvatelé Polska radují z příchodu Rudé armády, tváří se šťastně a v Polsku a na západní Ukrajině vyvěšují rudé prapory. To neprotiřečí předchozí tezi Roberta Latypova, jen jsem chtěl poukázat na fakt, že nelze zapomínat na to, kdo a za jakým účelem archivy vytváří.

Jak je v jednotlivých národních učebnicích reflektován vznik antifašistické koalice, zejména z hlediska rozporů mezi Josifem Stalinem a Winstonem Churchillem, a příčiny počátku studené války? Jak učebnice popisují skutečnost, že se znovu a znovu odkládalo otevření druhé fronty?

Alicja Wancerz-Gluza: V polských knihách se o tomto tématu hodně mluví, ale na výstavě jsme se soustředili na to, jak se každá země dívá na jednotlivé události druhé světové války. Polsko bojovalo na dvou frontách proti dvěma nepřátelům, kteří před válkou uzavřeli pakt. Později se fronty v Evropě změnilly a s nimi také spojenectví. Válka skončila uzavřením nových paktů a nových smluv, jež znamenaly pro Polsko novou porážku. V polském narativu bylo Polsko vždy poráženo, nikdy to nebyla země, která by mohla vítězit.

Tereza Vávrová: V českých učebnicích je Winston Churchill jednoznačně hrdinou druhé světové války. Ze západních i východních Spojenců je citován, fotografován a až nekriticky vzýván jako ten, kdo nás zachránil a dovedl k vítězství. Pakt západních Spojenců se Stalinem se minimálně v českých učebnicích vysvětluje tak, že Američané ho potřebovali jako podporu proti Japonsku, a objevuje se také trpké konstatování, že západní demokratický blok se musel spojit s člověkem-diktátorem. Naopak jako ten, kdo situaci nepochopil a Stalina neprohlédl, je v českých učebnicích označován Franklin Delano Roosevelt a Spojené státy americké.

Nikita Lomakin: Historie u nás také začíná s počátkem druhé světové války, protože v první řadě podezřívavost západních zemí vůči SSSR byla příčinou, která Stalina vedla k podpisu paktu o neútočení, jak se píše ve všech učebnicích. O podrobnostech tohoto rozhodnutí nebo o tom, že byly podepsány také tajné protokoly,

se již učebnice nezmiňují. Mluví se o paktu o neútočení a o rozdělení Evropy, ale bez dalších podrobností. Události z let 1939–1941 jsou tak přičítány západním vůdcům.

Následné události jsou také zajímavé. Dříve byla historie vztahů se západními státy a šíře pomoci Spojenců sovětské ekonomice popisována v různých učebnicích v závislosti na aktuální prozápadní či protizápadní pozici. V jedněch učebnicích se zdůrazňuje, že pomoc byla nevýznamná a sovětský voják vzal v podstatě celou válku na sebe. Jako důkaz slouží různé statistiky. Jiné učebnice naopak poukazují na to, že rozsah pomoci byl obrovský a například americká auta značky Studebaker tvořila až sedmdesát procent vozů Rudé armády.

Vztah ke Spojencům je otázka, která umožňuje různým autorům používat různé údaje k potvrzení jejich v zásadě politických tezí. Na výstavě jsou představeny i takové případy. Konkrétně se v různých učebnicích uvádí počet zabitých rudoarmějců od osmi do dvanácti milionů. Výběr toho či onoho čísla umožňuje činit závěry týkající se vztahu počtu zabitých vojáků wehrmachtu a Rudé armády a v souvislosti s tím také otázky, zda velení armády mělo soucit s lidmi. A tím, jak autoři uvádějí různá čísla, upřednostňují ten či druhý pohled, ten či jiný vztah ke Spojencům v minulosti, což se samozřejmě nutně odráží v současné situaci.

Jak je dnes v Polsku hodnoceno Varšavské povstání a postoj sovětského státu k němu?

Alicja Wancerz-Gluza: V učebnicích je toto téma samozřejmě detailně prezentováno a probíhají i diskuse ohledně jeho interpretace, protože ani ta není v současném Polsku jednoznačná. Různorodé komentáře a postoje k Varšavskému povstání se objevují neustále jak v obecném diskurzu, tak v učebnicích. Vystávají také nové problémy spojené s těmito událostmi, protože podle některých názorů, jež jsou v současnosti veřejně prezentovány, bylo povstání jako takové velkou chybou. Podle nich jej podzemní stát neměl vyvolávat. To je poměrně nový názor a lidé i novináři o něm otevřeně hovoří. Dosud takové hovory vždy doplňoval kladný komentář, poukazující na fakt, že Varšavské povstání svědčilo o hrdinství obyvatel Varšavy a proti tomu nelze nic namítat. Téměř nezazněla slova o obrovské ceně tohoto hrdinství, za které zaplatilo životem 150 000 polských občanů, ani fakt, že Němci se za povstání pomstili zničením celého města a vyhnáním jeho obyvatel. Samozřejmě nebylo možné celý tento diskurz do výstavy zařadit, ale jsem vděčná, že moji kolegové z jiných zemí považovali za důležité, aby výstava téma Varšavského povstání obsahovala.

PANEL Č. 2 – MÉDIA

Moderátor:

Josef Pazderka, Česká televize

Vystupující:

Ruslan Dejničenko, StopFake

Výkonný ředitel školy žurnalistiky na Kyjevsko-mohyljanské akademii a redaktor ukrajinské služby rádia Hlas Ameriky. Zároveň je jedním ze zakladatelů ukrajinského sdružení StopFake, které si klade za cíl vyhledávat a ověřovat nevěrohodně působící informace publikované zejména ruskými zpravodajskými servery. Výstupy sdružení StopFake je možné nalézt na webové stránce www.stopfake.org.

Irina Lagunina, Rádio Svobodná Evropa

Vedoucí ruského vysílání Rádía Svobodná Evropa. Působí v něm již od roku 1995 a jako jeho seniorní korespondent provázela každodenním analytickým pořadem Time & World, zaměřeným na aktuální dění ve světové politice a ekonomice. Před nástupem do Rádía Svobodná Evropa pracovala v ruských časopisech New Times a Moscow News, jako novinářka se také zúčastnila stažení sovětských vojsk z Afghánistánu nebo války v bývalé Jugoslávii.

Pavel Kanygin, Novaja gazeta

Od roku 2004 zvláštní dopisovatel ruského listu Novaja gazeta. Působí zejména jako reportér v oblastech vojenských konfliktů nebo přírodních katastrof. Pro Novuju gazetu psal například o rusko-gruzínské válce v roce 2008 nebo o nehodě v japonské jaderné elektrárně Fukušima. Od počátku se také věnuje konfliktu na východní Ukrajině, kde byl již dvakrát zatčen bojovníky Doněcké lidové republiky.

Ruslan Dejničenko

V úvodu bych se rád vrátil k tezím, které již pronesli řečníci na této konferenci. Konkrétně profesor Andrej Zubov včera zmiňoval problém s archivy, kde jsou celé sekce dokumentů obsahujících svědectví o vraždách, stalinských represích a zejména na těch, jež ukrývají jména katů a lidí, kteří donášeli tajně policii, dodnes nedostupné. Také Nikita Lomakin zmiňoval fotoarchiv státní tiskové agentury RIA Novosti, v níž mají fotografie z roku 1939 spojené s anexí západní Ukrajiny a západního Běloruska k Sovětskému svazu také manipulativní charakter. Vyobrazují šťastné lidi vítající sovětská vojska.

Musím se přiznat, že tento rok jsem zažil ohromný šok, když jsem uviděl archivní materiály, které dokazují, že ve skutečnosti neexistovali žádní panfilovci.¹ Takže všechno, co jsem se o jejich hrdinných činech učil ve škole, příběhy, básně i písně, to všechno se nakonec ukázalo jako smyšlené. Sovětské vedení to vědělo a ani pro mnoho lidí, kteří měli přístup k příslušným archivním materiálům, nebyla tato informace žádným tajemstvím. Přesto měly tyto informace nedílné místo v sovětských učebnicích dějepisu.

Robert Latypov hovořil o tom, že mohou existovat různé interpretace historických událostí. Já bych byl velmi nerad, kdyby se při popisu současných událostí, konkrétně událostí na Ukrajině spojených s anexí Krymu a ozbrojeným konfliktem na východě Ukrajiny, na Donbasu, historici zabývali interpretací lží a podvrhů. Ale náznaky toho tu jsou.

Projekt StopFake vznikl v březnu 2014 v důsledku událostí na Krymu. Skupina absolventů, profesorů a také studentů Mohyljanské školy žurnalistiky v Kyjevě upozornila na ohromný proud lživých informací a propagandy, který se valil z televizních obrazovek, konkrétně z ruských televizních kanálů, jež v té době byly dostupné a měly velmi dobrou sledovanost. Už asi znáte tu dívku, která byla hrdinkou jednoho z příběhů na Prvním kanále ruské televize, což je federální kanál patřící vládě. Myslím si, že kdyby její příběh nebyl odhalen, mohla se stát hrdinkou, takovou panfilovkou v budoucích ruských učebnicích dějepisu. Tento podvrh nijak nesouvisel s realitou, stejně jako neexistoval žádný chlapec ani fašisté, kteří by ho ukřižovali v centru Slavjansku.

Projekt StopFake je v podstatě malá skupina, která se zabývá ověřováním informací, jež vidí v masmédiích, a zjišťuje, zda jsou pravdivé, či nikoliv. Za necelé dva roky naší existence mohu říci, že počet odhalených nepravd neboli faků jde do tisíců. Nejsou to tedy nějaké ojedinělé případy, které by bylo možné vysvětlit buď nekompetentností novináře, nebo nemožností danou informací ověřit. Zdá se, že jde o cílenou politiku, za kterou stojí ruská vláda.

Čím přesně se naše organizace zabývá? Monitorujeme ruské televizní kanály, ruské noviny a snažíme se dělat normální novinářskou práci – prověřovat, zda je to či ono pravda. Řekl bych, že v počátcích naší činnosti v březnu 2014 bylo poměrně

1 V zimě 1941 zničila jednotka osmadvaceti rudoarmějců pod velením generála Panfilova osmnáct německých tanků před branami Moskvy. Takzvaní panfilovci byli v Sovětském svazu oslavováni jako hrdinové. Nicméně v roce 2015 ruský státní archiv odtajnil informace poukazující na fakt, že mýtus o panfilovcích nebyl zcela pravdivý.

snadné vyvrátit lži, které se objevovaly v ruských masmédiích. Uvedu jeden příklad. První ruský televizní kanál informoval o tom, že ukrajinské úřady nechaly porazit stromy na náměstí, kde předtím došlo k masakru stovky osob. Hlavním motivem mělo být zničení stop po kulkách, jejichž trajektorie potvrzovaly, že za zločin mohou Ukrajinci. Reportáž je stále možné vidět na internetových stránkách této televizní stanice. Nedalo žádnou práci zajet na ono místo, pořídit aktuální fotografie a dokázat, že nebyl pokácen jediný strom. Záběry vysílané na Prvním kanálu pocházejí z úplně jiného místa, které leží o několik set metrů dál a s těmito událostmi nijak nesouvisí. Ověřit tuto lživou informaci bylo tedy velice snadné.

Uvedu ještě jeden příklad. Je to první podvrh, který jsem odhalil osobně. Na začátku března 2014 ruská masmédiá začala šířit informace o tom, že z Ukrajiny do Ruska údajně směřuje proud běženců. Jen do Bělgorodské oblasti, jak prohlásil tamní gubernátor, v ten moment již dorazily tisíce osob. Nebyl problém najít telefonní číslo Federální migrační služby v Bělgorodské oblasti a zavolat tam. Byli velmi překvapeni. Řekli mi, že počet běženců se v posledních dnech nezvýšil a že nechápou, odkud se tato informace vzala. Je tu ale ještě jeden důležitý detail.

Když jsem hovořil se zástupkyní Federální migrační služby v Bělgorodské oblasti, měla mimochodem ukrajinské jméno, řekla mi jednu věc, které jsem původně nevěnoval pozornost. Můj telefonát proběhl v březnu 2014, tedy v době, kdy se na východě Ukrajiny ještě žádný konflikt neodehrával. Do obsazení Slavjansku ruskými žoldáky zbýval ještě měsíc a půl a do prvních ozbrojených srážek v Doněcku dva měsíce, takže v danou chvíli byla tato lež natolik absurdní, že jsem jí nevěnoval pozornost. Domníval jsem se, že se tato informace sice šíří, ale je to úplná hloupost. Ale ona mi řekla, že dostali z Moskvy rozkaz připravit tisíce míst pro běžence z Ukrajiny. V té době ještě žádní běženci neexistovali, nebylo po nich ani vidu, ani slechu, ale Federální migrační služba v Bělgorodské oblasti už jim připravila místa.

Vzpomněl jsem si na tento případ, když jsem znovu pročítal knihu *Ledokol* Viktora Suvorova.² Její autor shromažďoval fakta z ruských archivů, která by svědčila o tom, že Stalin se připravoval na rozpoutání druhé světové války ještě před Hitlerem. Myslím si, že pro současné vyšetřovatele a historiky bude mnohem snazší získat přístup k podobnému typu dokumentů, jaké analyzoval Suvorov. Bude například jednodušší zjistit, jaká výběrová řízení začaly realizovat ruské úřady za účelem nákupu nádobí, povlečení a dalšího vybavení pro běžence, kteří v dané chvíli ještě neexistovali. Je jasné, že plány ruského vedení ohledně organizace takzvané občanské války na Ukrajině existovaly a tyto plány se již nějakou dobu připravovaly.

Mezi případy falešných zpráv řadíme také zprávy opatřené nepravdivými či zavádějícími titulky. Jako příklad uvedu titulek publikovaný v článku federálního kanálu Zvězda, který patří ruskému ministerstvu obrany. Tento titulek zněl: *Prezidentka Chorvatska se rozhodla 9. května navštívit Moskvu*. Titulek jasně říká, že prezidentka Chorvatska přijede do Moskvy, ale po přečtení textu se ukáže, že se vlastně rozhodla

2 Viktor Suvorov (1947) – ruský spisovatel působící zejména v oblasti historického revizionismu. Ve své knize *Ledokol* (v českém překladu *Všechno bylo jinak*) tvrdí, že Sovětský svaz měl v plánu napadnout Německo ještě před zahájením německé operace Barbarossa z roku 1941. Cílem mělo být rozpoutání války a následné získání střední Evropy do sovětského vlivu.

odmítnout. Proč se takové věci dějí? Protože mnoho mladých lidí na internetu nečte zprávy, ale pouze titulky. Obzvláště když si titulky procházejí například na twitteru nebo v agregátorech obsahu. Přečtou si titulek a vytvoří si úplně jiný obrázek o aktuálních událostech.

Také se objevují falešní experti. Jeden mladý muž se hojně objevoval na kanálech Russia Today – Rusko dnes, RIA Novosti, kde byl představován jako známý politolog. Aktivně komentoval zločiny kyjevské junty, působil jako vynikající odborník, ale nakonec se ukázalo, že ve skutečnosti je to prodejce pojištění aut v New Yorku. Jeho jedinou zásluhou bylo, že jakožto syn emigranta z Ruska uměl dobře rusky, v událostech se orientoval a zvládl je komentovat tónem, který televiznímu kanálu vyhovoval. Využívání podobných expertů je velmi rozšířené. K dalším falešným hrdinům, kteří byli opakovaně přistiženi, patří například žena, již v jedné reportáži představili jako matku berkutovců na Majdanu a poté jako Oděsanku, které ublížila ukrajinská junta v době konfliktů na začátku května 2014. Vznikají neexistující dokumenty, neexistující antisemitismus či prohlášení smyšlených organizací.

Nashromáždili jsme spoustu materiálu, který je přístupný na našich internetových stránkách – www.stopfake.org. Máme celou sekci, kde si každý může ověřit tu či onu informaci, jež byla publikována jako video, fotografie nebo text. Také radíme, čeho si všimat, při jakých slovech by se divákům mělo rozsvítit výstražné světlo a měli by se zamyslet nad tím, zda tato informace nemůže být nepravdivá. Existuje řada případů, kdy se nám podařilo rozpoznat, že k ostřelování centra Doněcka i dalších doněckých měst docházelo ve skutečnosti ze strany proruských sil, separatistů. Opět jsme přitom využívali otevřené zdroje, například videa, která vysílaly ruské kanály. Uvedu jeden případ – při ostřelování v centru Doněcka jedna z raket nevybuchla, ale podle směru jejího dopadu bylo velmi snadné určit místo, odkud vylétla. A nebylo pochyb o tom, že nebyla vystřelena ze strany, kde se nacházely ukrajinské ozbrojené síly.

Obrovské množství lží se objevilo po havárii malajsijského boeingu v březnu 2014. Nebudu uvádět všechny z nich, protože existovaly desítky smyšlených verzí vysvětlujících tyto události. Jedním z příkladů, na kterém jsem pracoval, byl automobil, jenž převážel raketu Buk. Neputovala po trase, o které mluvilo ruské ministerstvo obrany, ale převážela se směrem k Luhansku, tedy k hranicím s Ruskou federací. Díky videu, jež se objevilo na internetu, jsme mohli určit přesné místo, kde byl tento buk vyfotografován již bez raket – ve skutečnosti v té chvíli směřoval k hranicím s Ruskou federací.

Ruská propaganda se mění, profesionalizuje se a přizpůsobuje se stranické linii. Asi jste již slyšeli o Pravém sektoru, organizaci ukrajinských nacionalistů. Ta je v Ruské federaci zakázána a její členové jsou v médiích tradičně označováni jako fašisté a extremisté. Ale ve chvíli, kdy Pravý sektor začal organizovat demonstrace proti ukrajinskému prezidentovi Petru Porošenkovi, tyto přívlastky z ruských médií rázem zmizely. Dokonce i státní agentura TASS je začala nazývat aktivisty. Z Pravého sektoru jsou nyní aktivisté, a my si dokonce děláme legraci z toho, že lídr Pravého sektoru Dmitrij Jaroš třeba jednou dostane řád hrdiny Ruska. Koho by bývalo napadlo, že Ramzan Kadyrov bude hrdinou Ruska?! Tak proč by se jím nemohl stát i Dmitrij Jaroš?!

Ze své přednášky bych ještě rád vyvodil několik závěrů. Zaprvé, nemyslím si, že to, co jsme zjistili, jsou jen náhodné fakty, novinářské nedodělky. Stojí za nimi státní politika, která celý proces řídí. Fakta, která jsme shromáždili, nás v tom utvrzují. Zadruhé, na Ukrajině se asi před rokem a půl diskutovalo o tom, zda by se měly, či neměly zakázat ruské kanály a ruská televize. Společnost se rozštěpila na dva podobně velké názorové tábory. Jedni říkali: „*Podívejte, je to přece doplňující zdroj informací. Bude nedemokratické zakázat ruské kanály.*“ Jedním z ohromných úspěchů našeho projektu bylo, že jsme ukázali lidem, že poctivá média nemohou konkurovat propagandě. Na to, abyste si vymysleli příběh s ukřižovaným mladíkem, potřebujete třicet sekund. Omezuje vás jen fantazie propagandistů a jednotlivých novinářů. Na druhou stranu na to, aby bylo možné tuto zprávu prověřit, jsou potřeba ohromné zdroje a zejména spousta času. Poctivá žurnalistika zkrátka nemůže konkurovat propagandě, protože nemá stejné podmínky, ani finanční, ani z pohledu podmínek, ve kterých působí. Proto si myslím, že bylo správné ruské kanály zakázat a neumožnit, aby na Ukrajině vysílaly. Domnívám se, že toto řešení Ukrajinu zachránilo, protože vlna separatismu, podporovaná Ruskem, se mohla rozlít dál a konflikt by byl mnohem krvavější a přinesl by větší počet obětí.

V současné době se ruská propaganda přeorientovala na situaci v Turecku. Vidíme naprosto stejný postup, stejné cesty, po kterých kráčí. Ruská propaganda je profesionálnější a může se velmi rychle přeorientovat z jedné země na druhou, z tématu na téma. Je velmi pružná. Není vyloučeno, že se může v řádu dní přeorientovat na pobaltské země nebo na Českou republiku. Před její pozorností není v bezpečí nikdo a o tom, jak je možné se jí bránit, je třeba přemýšlet už dnes, abyste potom nebyli nepříjemně překvapeni. Jak jsem poznamenal v případě běženců, když zkoumáme ruskou propagandu, můžeme vytušit, jaké záměry a činy lze od Ruska očekávat. Pokud nás začne utvrzovat v tom, že sem přijdou běženci, pojďme se zamyslet nad tím, jestli se nepřipravuje nějaký válečný konflikt a zda se tito běženci během pár měsíců skutečně neobjeví.

Irina Lagunina

Ráda bych pohovořila o třech rovinách ruské propagandy, ale nejdříve začnu otázkou. Kdo z vás slyšel o tom, že ruský prezident Putin prohlásil poté, co se vyšlo najevo, že ruský letoun v Egyptě se stal obětí teroristického útoku, že Bůh má teroristům odpustit, ale jeho povinností je je k němu přivést? Originál byl anglicky a zněl takto: *“It’s up to God to pardon terrorists, but it’s my duty to bring them to him.”* Tato fráze se rozletěla po různých sociálních sítích. Je jasné, že musela lahodit zvláště americkým uším, protože konkrétně v Americe tento výrok znají a připisují ho mafiánskému „kmetrovi“ Al Caponemu. Tato věta však nemá s Putinem nic společného. Na twitter ji totiž umístil korespondent ruského kanálu Russia Today, který následně vysvětlil, že si ji přečetl někde na facebooku a rozhodl se ji retweetovat. Je to dobrý příklad toho, jak ruská propaganda formuje obraz ruského lídra v zahraničí. A tento obraz v zahraničí je první rovinou ruské propagandy, které jsme svědky zde v Čechách i po celém světě.

Druhá rovina se týká Ukrajiny a konfliktu, v němž se ruská propaganda, jak se zdá, snaží udělat vše pro to, aby zbavila ukrajinskou společnost a ukrajinskou identitu lidské tváře. Hlavně z tohoto důvodu se na počátku ukrajinského konfliktu objevovalo v tisku obrovské množství slov, která nahrazovala slovo „ukrajinský“ – „ukropy“³, „fašisti“, „junta“, „banderovci“, celý arzenál. Pokud se pohybujete v ruské společnosti a žijete v ruském informačním prostředí, tak všechny tyto nálepky zastíňují lidskou tvář národa, který žije v sousední zemi. Rozdmýchávají jiskru války a slouží k jejímu ospravedlnění. To je druhá rovina ruské propagandy, která se týká sousedů a míst, jež Kreml považuje za sféru svých zájmů. Stejně nástroje, které byly použity na Ukrajině, se momentálně uplatňují například v Sýrii, protože tam z pohledu Kremlu existuje bezprostřední, živý a palčivý zájem.

Třetí rovinou je samotné Rusko. Zde je obzvláště složité hovořit o propagandě. Situace v Rusku, to už není propaganda, nýbrž vytváření virtuální reality a naprosto odlišného světa, který neodpovídá žádným kritériím informační žurnalistiky. Tento svět nesnese srovnání s realitou. Je to vytváření světa tak, jak jej vidí Kreml, který se jej následně snaží přenést do tisku a do společnosti. To se děje dvěma způsoby – oba jsou zajímavé a navzájem se liší. O prvním způsobu jsme dnes již hovořili a představuje ho zejména tisk a samozřejmě televize. Ne nadarmo, když se Vladimir Putin dostal k moci, tak první, co udělal, bylo, že zřídil kontrolu státu nad elektronickými informačními prostředky, tj. v té době nad televizí. Nedávno došlo k likvidaci snad poslední nezávislé televize v Rusku, tomské TV2, což byla jediná výrazná regionální skupina novinářů na území Ruské federace.

Druhý způsob jsou sociální sítě. V této oblasti existuje různý přístup. Sociální sítě hrají na city, na emoce a velmi často míří na nejnižší pudy lidské duše jako v případě ukřižovaného chlapce nebo hromady odpadků, které po sobě údajně zanechali běženci. Televize k tomu zpětně stvoří teorii, jež představuje jakoby logické vysvětlení toho, k čemu došlo. Jak celý mechanismus funguje? Ráno nějaký člověk v Německu (jako avatar má vlajku Novorossijska) vloží na facebook fotografie hromady odpadků, které údajně zanechali ve spořádaném Mnichově běženci ze Sýrie, kteří tam dorazili. Ošklivé hromady odpadků, na něž není hezký pohled. Vypadá to, že jsou jimi zavaleny všechny ulice. Večer už Dmitrij Kiseljov hovoří z obrazovky o tom, že Evropa přichází o své hodnoty.

V čem spočívají propagandistické postupy a co je třeba si uvědomit, když mluvíme o ruské propagandě, popřípadě o virtuální realitě, kterou se Rusko snaží vytvořit? Nástroje pro všechny tři sféry aktivit – tedy pro Západ, životní zájmy Kremlu (blízké okolí Ruska) a samotné Rusko – jsou v podstatě stejné. V první řadě jde vždy o hru na nostalgii. Nostalgie po krásné minulosti nebo po nenaplněných nadějích ve vlastní budoucnost. Nezačalo to Vladimírem Putinem ani současným kremelským vedením, ale v podstatě už v devadesátých letech, kdy ve společnosti vznikla poptávka po předvídatelné a stabilní minulosti.

Zadruhé je to vytvoření společenství – „community“. Na čem se takové společenství nejlépe vybuduje? Samozřejmě že na vytvoření obrazu nepřítel. Když se vám

3 Příslušníci strany Ukrajinské sdružení patriotů (UKROP).

podarí vytvořit dobrého nepřítele, lidé se sjednotí mnohem rychleji, než kdyby nevěřili, že jim každou chvíli hrozí útok.

Zatřetí jde o to, vyvolat v člověku pocit, že je velmi nepříjemné vzdát se všeho, čemu tak dlouho věřil, všeho, co tak dlouho podporoval, a přiznat si, že se mýlil. Je velmi nepříjemné přiznat si, že to, čemu jsem tak dlouho věřil, se ukázalo jako nepravdivé. Lidé si velmi zřídka přiznají, že udělali chybu. A to je ta hra na to, že se vlastně žádná chyba nestala. Také na tomto paradigmatu podle mého názoru stojí současné vytváření virtuální reality, kterou možná ne úplně správně nazýváme propagandou.

Předmětem propagandy přece musí být něco určitého a já se snažím pochopit, co konkrétně leží v jádru propagandy současných ruských vládnoucích sil. V sovětské době byla jádrem propagandy ideologie. V čem tedy spočívá propaganda Putinova režimu? Ideologie neexistuje, pouze systém autoritářské moci a určitá agresivita. Na druhé straně stojí přání zalíbit se světu, touha po uznání, po lásce. Kterému z těchto cílů slouží propaganda a jak je možné takovou propagandu tvořit, nevím. Ale lze vytvořit alternativní realitu za tím účelem, aby všechny tyto cíle byly uspokojeny.

Pavel Kanygin

Je mi jasné, že se zde bavíme hlavně o Rusku. Já zastupuji *Novuju gazet*, tedy médium, které je v současném Rusku poměrně unikátní. Médii, jež měla a stále mají možnost se na problémy, na procesy a vůbec na historii dívat takzvané zvenku, není mnoho. Naše noviny jsou ruské, a mohli jsme se tak na protesty na kyjevském Majdanu i na konflikt na jihozápadní Ukrajině podívat z odstupu. Nemohu říct a možná to bude znít divně, že se nám na ukrajinské straně pracovalo lehce. Když se dívám na to, jaké věci se ukazují v ukrajinské televizi a na ukrajinském internetu, vstávají mi hrůzou vlasy na hlavě a mráz mi běhá po zádech stejně, jako když se dívám na ruskou televizi nebo čtu některé ruské internetové stránky.

Vím, že StopFake se také zabývá falešnými informacemi v ukrajinských masmédiích. Mluvím o tom proto, aby nevznikl lživý dojem, že Rusko vytvořilo takové informační, propagandistické monstrum, jakousi mašinerii smrti, která se vám vtluče do mozku a rozbíjí ho. O to se snaží i Ukrajina, protože se brání a nemá jinou možnost. Ukrajinská média nemají takové finanční prostředky a nástroje jako média ruská. Chybí jim například přístup do evropského a světového mediálního prostoru, jaký má třeba Russia Today, a proto se snaží jít svou cestou a bránit se prostřednictvím co nejsilnějších emocionálních impulzů.

K dehumanizaci nepřítele bohužel dochází univerzálně, na obou stranách. Hovořili jsme tu o ukřižovaném chlápce, což je falešná zpráva velice rozšířená mezi ruskými uživateli internetu, včetně těch, kteří chápou, co se reálně děje. Je to takový internetový mýtus, jenž charakterizuje stav naší propagandy na internetu. Ale podobné mýty rozšiřují i falešní ukrajinští blogeři a masmédia. Například ti, kteří obviňují separatisty z toho, že členům ukrajinské armády řežou prsty, hlavy, párou jim břicha, vytahují střeva a věší je na ploty. S praxí dehumanizace se tedy setkáváme na obou stranách.

Jak řekla Irina Lagunina, cílem je emocionálně přivést situaci do slepé uličky, kdy mluvit a domluvit se na něčem už nemá smysl. Lidé v určitý moment začnou chápat,

že s Ukrajinci není možné se bavit. Nebo například Ukrajinci se dívají na svou televizi a přemýšlejí o tom, že s Ruskem není možné se bavit, že je nutné ho rozpustit, zničit a spálit na popel. Takový dojem vzniká, když se díváme na televizi tam i tady. Je to velmi smutné, je to hrozné. A já mohu říci, že oba naše národy, ukrajinský a ruský, jsou si neobyčejně podobné ve své televizní vášni a jsou to výrazně televizní národy. Jedni i druhí od rána do pozdní noci sledují televizi.

V této souvislosti mě překvapilo, že na televizi je výrazně orientovaná i ukrajinská mládež, protože třeba u ruské mládeže se již vytvořil odstup, jakási ostrážitost vůči tomu, co se v ní ukazuje. Je to z toho důvodu, že u nás se televize přeměnila v propagandistickou mašinerii už dávno, zatímco na Ukrajině jde o poměrně novou věc, takže tam u mládeže přetrvává určitý zvyk věřit tomu, co se v ní vysílá.

Můj názor, který sdílejí i mnozí mí kolegové, je, že takzvaní trollové, kteří se profesionálně a za peníze zabývají rozdmýcháváním nenávisti, jsou zločinci a za své činy mají nést trestní odpovědnost. Celkově se samozřejmě může zdát nepřiliš humánní zavírat lidi za věci, jež nikoho přímo neohrožují na zdraví ani na životě. Není to asi úplně správné, pokud vycházíme ze současných tendencí v pojetí lidských práv, ale osobně se domnívám, že tuto mezeru je nutné vyplnit, protože tito trollové rozdmýchávající nenávist, zanášející mozky, celá ta žumpa, která se lije na Ukrajince a na Rusy, přivádí lidi do takového stavu mysli, že je nutí vzít do ruky zbraň a zabít jeden druhého. A to je hrozné.

Jedna věc je sedět tady v Praze a mluvit o tom, jak je propaganda špatná, a druhá věc je, když vidíte situaci na místě. Jednou jsem se vydal autem s řidičem do takzvané Luhanské národní republiky. Na silnici stopovali dva mladíci, dva dobrovolníci, jak si říkají. Prakticky na hranicích s Ruskem. Vzali jsme je. Sedíme, povídáme si, co a jak, a ptáme se, odkud a proč přijeli? „*Já jsem přijel z Toljatti,*“ říká jeden z nich. A druhý ze Stavropole, tedy z Ruska. Ptáme se jich: „*A proč jste přijeli? Do cizí země, vždyť je tu válka.*“ „*Dívali jsme se na televizi,*“ říká jeden z nich, „*a viděli jsme, jak naše, Rusy... Ať jdou Ukrajinci do háje! Musíme je zabít! Všechny je musíme zničit! Proto jsme se rozhodli, že pojedeme na seřadiště v Rostovské oblasti. Tam se setkáme s dalšíma klukama a půjdeme do války.*“ Tohle není jediný podobný příběh, který jsem viděl a slyšel. Bylo to jedno z mých prvních setkání, už dávno, ještě na úplném začátku konfliktu, když jsem potkal Rusy, kteří přijeli válčit na Donbas.

Takových příběhů existuje spousta. Když jde opilý dobrovolník po Donbase a u obchodu vidí člověka, který jde s nákupem a mluví přítom s někým po telefonu, a ten dobrovolník má pocit, že vidí na jeho telefonu spořič se žlutomodrou ukrajinskou vlajkou, klidně toho člověka srazí k zemi, on spadne, rozbije si hlavu v zátylku a zemře. Viděl jsem to na vlastní oči. Prostě proto, že se mu zdálo, že ten člověk má někde ukrajinskou vlaječku. Ještě dlouho nad ním stál a nařikal: „*Vstávej, ty pse, co to tu na mě hraješ?! Seš ukrop, banderovský špion!*“ Popisují to tak emocionálně, abychom byli schopni pochopit tu strašnou věc, kterou má na svědomí lhaní v televizi. S tím je samozřejmě potřeba něco dělat. Ale já bohužel nemám odpověď na to, jak se má Ukrajina bránit ruské propagandě. Sice se snaží bránit a vytváří analogickou ukrajinskou propagandu, ale je to pro ni těžké. Objevily se nápady založit v Evropě televizní vysílání, které bude co možná nejobektivněji podávat informace a stane se

protiváhou ruských masmédií, jako jsou Russia Today nebo Rossija 24. Nevím, do jaké míry je to dobrý nápad.

Nemám žádnou odpověď, protože tento konflikt se zrodil z prázdna a rozvíjel se jako naprosto umělý a zvnějšku živý, ale nakonec se změnil v konflikt skutečný. I když zrovna mlčí zbraně, vidíme, že nenávisť mezi lidmi je tak obrovská, že může být klid, ale stačí, aby někdo něco řekl, něco připomenul, a znovu to začne. Je to jako uhlíky, které, když se díváš z dálky, jsou černé a nic nenaznačuje, že to byl kdysi požár. Ale stačí jen malinko fouknout a vzplanou. Přesně v takové situaci se v současné době nacházíme.

Josef Pazderka: Jak chápe propagandu společnost a hlavně mládež v Rusku?

Pavel Kanygin: K mé velké radosti již mládež v Rusku není televizní. Na ni se televize spoléhat nemůže. I mládežnické kanály se orientují na věkovou kategorii od devětatdvaceti let, protože mladší lidé se už na televizi prostě nedívají. Zejména ve velkých městech, jako je například Moskva, Petrohrad či Kaliningrad, je to bráno jako samozřejmost. Ukazují to výzkumy i měřiče sledovanosti. Do budoucna to představuje obrovskou naději. Ale vidíme, jak se ruská moc situaci snaží ovládnout a rozšířit svou kontrolu i na internet. V posledních čtyřech letech, po masových demonstracích v Moskvě a Petrohradě, začal tento proces nabírat obrátky. Kromě kontroly internetu vznikají nové internetové stránky a různé portály, kam je lákána zejména mládež. Objevilo se množství falešných nebo částečně falešných blogerů, kteří se snaží poplést lidem hlavu. Taková je situace teď, a kdo ví, co bude dál.

Ruslan Dejničenko: Ještě bych rád něco málo dodal ke své předchozí odpovědi ohledně Ukrajiny. Řekl bych, že v roce 2013, kdy byly ruské kanály na Ukrajině ještě dostupné a měly slušnou sledovanost, byla situace taková, že kdyby Putin kandidoval na prezidenta Ukrajiny, vyhrál by. Nemluvím jen o zpravodajských relacích. Seriály, informační programy, to vše mělo jediný cíl, totiž představit Rusko jako ideální stát, který má silného lídra, jenž nikdy nechybuje a ve kterém se vyřeší všechny problémy. Silnice jsou v perfektním stavu, vysílají do vesmíru kosmické lodě, jsou tam vysoké důchody a lidé žijí šťastně. To byl obrázek, který si utvořil ukrajinský televizní divák. Poté, co byla ruská televize odpojena, se situace samozřejmě zásadně změnila. Ale řeknu vám, že když mi volá matka z města, kde žije, z jejich otázek poznám, na které televizní kanály se dívá. Starší generace se stále nachází v zajetí televize. A lidé, kteří se zbavili jednoho informačního vlivu, bohužel často podlehnou jinému.

Irina Lagunina: Mládež v Rusku je dobrá, ale bohužel je jí málo. Do věkové kategorie od čtrnácti do pětadvaceti let spadá zhruba sedmadvacet milionů osob. Problém spočívá v tom, že současné Rusko prochází velice složitou etapou demografického propadu. Ten se týká zejména dvacátníků, a to proto, že v letech perestrojky a rozpadu Sovětského svazu se rodilo málo dětí, lidé nechtěli mít děti, protože doba byla nejistá. I když jí není mnoho, je tato mládež velmi zajímavá. Představuje první generaci Rusů, pokud se bavíme o střední třídě, která se nemusí prát o kousek chleba, nemusí se honit, aby utáhla čtyři zaměstnání. Tito mladí lidé mají občanskou energii a možnost ji použít.

Čeho jsme nyní svědky? Na jedné straně vidíme množství nových občanských organizací, které se skládají převážně z mládeže. Například Hnutí Golos, jež dohlíželo na poslední volby, má velmi mladou členskou základnu. Existuje ohromné množství dobrovolnických směrů. Na druhou stranu to Kreml velmi dobře chápe a zakládá prokremelská mládežnická dobrovolnická hnutí, počínaje organizací Naši až po hnutí Mladá garda. Nejsou to nutně všeruská hnutí, ale jen organizace na místní úrovni. Energii, kterou mládež disponuje, využívá stát a ten se ji snaží ovládnout. Pod patronátem politické strany Jednotné Rusko se vysazují kytičky, sází stromy, pomáhá se důchodcům atd. Jsou to chvályhodné činy, ale všechno se to děje pod patronátem politické strany a hlavně Kremlu. A takovýmto způsobem je mládež odváděna od upřímných a reálných sociálních a politických aktivit.

Tento proces, jak se mi zdá, mládeži vyhovuje, a to do doby než ve vyšším věku, ve třiceti letech, narazí na první příznaky korupce, která je ve společnosti natolik všudypřítomná, že brání v seberealizaci. Proto se lidé okolo třiceti let mění a jsou kritičtější.

Více než osmdesát procent ruského obyvatelstva podporuje Putina a jeho politiku. Může se mládež, o které jste hovořila, efektivně postavit většině?

Irina Lagunina: Autoritářské režimy jsou nebezpečné tím, že jsou nepředvídatelné – v tom, co udělají, i v tom, jak se rozpadnou. Já v tuto mládež věřím. Z analýz sociálních sítí Rádia Svobodná Evropa vím, že mládež tvoří zhruba patnáct procent uživatelů na sociálních sítích, a to je velmi mnoho. Ještě když k tomu přičteme situaci, že Rádio Svobodná Evropa nedělá v podstatě vůbec nic proto, aby bylo chápáno jako médium pro mládež, vlastně spíše naopak – jsme rychlý analyzátor zpráv, což úplně není formát pro mladé lidi.

Odpověď na tuto otázku je spíše ze sféry politického věštění. Nevěřím, že osmdesát procent lidí podporuje Putina, to není možné. Na druhou stranu chápu, že je to více než padesát procent, jistě přibližně šedesát procent obyvatelstva. Druhá věc je, jak se mi zdá, otázka korupce a následná nemožnost se v Rusku realizovat. Zejména tato otázka je nyní natolik palčivá, a to zvláště v regionech, kde dochází k tak nekontrolovaným ztrátám majetku, že na pozadí současné ekonomické krize v Rusku to bude mít mnohem větší význam než jakékoliv politické procesy.

Pavel Kanygin: Já nechci hádat, hádat je hloupé, zvláště teď v Rusku. Není správné dohadovat se nebo dělat nějaké prognózy, protože se nacházíme v situaci, kdy dělat prognózy na více než tři dny dopředu nemá smysl. Nevíte, co bude za tři dny. Nevíte, co bude za týden. A nevíte, jestli budete mít možnost pracovat, nebo ne – v případě nás novinářů. Jestli vám zakážou kupovat mandarinky ze Západu a léky. Jestli budete, nebo nebudete moci jezdit na dovolenou do zahraničí. Jestli vám vezmou pas, nebo vám ho nechají. Jestli vás zavrou, nebo ne. Celkově je to všechno velmi zajímavé, všechno je tak vzrušující – jako ruská horská dráha. Chce se mi sledovat a pozorovat, kam to všechno povede.

Ruslan Dejničenko: Ještě doplním něco k situaci na Ukrajině. Demografická situace je tam v podstatě stejná jako v Rusku. Ale příjemné je, že po revoluci se hodnoty

z doby před dvěma lety změnily. Mládež se stala velmi aktivní, vzala na sebe funkci kontroly nad úředníky, nad vládou a vzniklo mnoho nevládních organizací, které dohlížejí na to, aby nedocházelo ke korupci. Oni na sebe nevezali jen kontrolní funkci. Mnoho mladých lidí, absolventů škol včetně západních univerzit, je u moci a snaží se něco změnit. Velmi dobře je to vidět například ve sféře IT. I to je možná odpověď na položenou otázku, že možné je všechno.

Ruslan Dejničenko řekl, že čestná informační žurnalistika nemůže z mnoha důvodů konkurovat propagandistickým masmédiím. Co potom můžeme v současné situaci dělat? Zakázat ruská propagandistická masmédiá, nebo zakládat vlastní propagandistická masmédiá? Můžeme definovat jistá kritéria, která nám dovolí rozlišit informační masmédiá od těch propagandistických?

Irina Lagunina: Jak se bránit propagandě? Nastínil jste dvě alternativy, buď kontrapropaganda, nebo zákaz. Myslím si, že ani jedno, ani druhé nebude slavit úspěch. Dovolte, abych vám řekla jeden příběh, který se odehrál poměrně nedávno v Rádiu Svobodná Evropa, v den, kdy došlo k sestřelení ruského letadla v Egyptě (*31. října 2015 – pozn. red.*). Asi dvě hodiny po tragédii armáda ruských trollů začala masově sdílet příspěvek jednoho člověka, kterého vylovili kdesi na twitteru. Tento člověk, možná falešný, možná ne, tvrdil, že je korespondentem Rádia Svobodná Evropa, a měl vyphotoshovaný avatar s logem naší ukrajinské redakce. Najednou začal tweetovat, že nestačí sestřelit jedno letadlo, že je potřeba bombardovat ruská města, Rusy, že si to zaslouží. Celá armáda kremelských trollů tyto tweety převzala a začal útok na nás, na ruskou redakci Rádia Svobodná Evropa, pod hesly, že to jsou proukrajnští Američani, podívejte, co dělají a jak nás nenávidí!

Já jsem seděla u twitteru a viděla jsem, jak nám mizí fanoušci – tak útok trollů funguje, že vidíte odliv fanoušků v reálném čase. Lidé nebudou nic analyzovat, vidí, hele, on má skutečně na profilu logo „Svobody“ a vysmívá se té tragédii... A já jsem seděla a šest hodin jsem odpovídala na každý e-mail, na každý tweet, že tento člověk u nás nepracuje, a že jeho názor tedy nelze připisovat naší redakci. Na twitter jsme dali oficiální prohlášení. A trvalo šest hodin, než jsem sama pochopila, jak výbornou lekcí nám tato událost udělila. Spočívá v tom, že neustále musíme připomínat naše hodnoty. V jedenáct hodin večer jsem napsala tento tweet: „*Rádio Svobodná Evropa zdůrazňuje, že útoky trollů, kteří zneužívají lidskou tragédii, jsou hluboce amorální.*“ A poté jsem v reálném čase sledovala, jak se k nám naši fanoušci vracejí. Ztratili jsme ten den čtyři tisíce lidí, ale získali dalších pět tisíc.

Velice často považujeme hodnoty, ve kterých žijeme, za samozřejmé. Nemluvíme o nich, nepřipomínáme si je a to je chyba, protože to, co skutečně na lidi působí, je reálná alternativa propagandy. A není třeba se bát zopakovat to, na čem je společnost, v níž se v současné chvíli nacházíme, založena.

PANEL Č. 3 – LOKÁLNÍ SPORY

Moderátor:

Štěpán Černoušek, Ústav pro studium totalitních režimů, Gulag.cz

Vystupující:

Sergej Lukaševskij, Centrum Andreje Sacharova

Od roku 2009 výkonný ředitel moskevského Centra Andreje Sacharova. Dlouhodobě se věnuje historii disidentského hnutí a dodržování lidských práv v Rusku. V devadesátých letech prováděl první monitorinky lidských práv realizované Moskevskou helsinskou skupinou. V roce 2004 spoluzakládal Centrum Demos, první ruskou neziskovou organizaci zaměřenou na výzkum v oblasti lidských práv.

Tatjana Kursina, Perm-36

Spoluzakladatelka a dlouholetá výkonná ředitelka Muzea dějin politických represí a totalitarismu Perm-36. Zároveň koordinovala výstavní a vzdělávací aktivity muzea zaměřené zejména na výklad novodobé ruské historie a na problematiku ruské totalitní minulosti. Těmto tématům se nadále věnuje i po nuceném předání muzea Perm-36 státním orgánům v roce 2014.

Alexej Babij, Memorial Krasnojarsk

Předseda krasnojarského sdružení Memorial. Působí v něm již od roku 1988 a od roku 2003 je vedoucím pracovní skupiny vydávající knihy paměti obětí politických represí v Krasnojarském kraji. O tomto tématu také pravidelně přednáší a přispívá do odborných publikací. Je členem Svazu ruských spisovatelů.

Irina Flige, Memorial Petrohrad

Ředitelka petrohradské pobočky sdružení Memorial, se kterým průběžně spolupracuje již od konce 80. let. Zabývá se zejména historií sovětských represí a nápravně pracovních táborů Gulagu. Na toto téma publikovala více než čtyřicet článků a vědeckých prací. Zároveň vede projekt Virtuálního muzea Gulagu a interaktivní mapy míst spojených se sovětskými represemi, tzv. nekropole teroru.

Sergej Lukaševskij

Centrum Andreje Sacharova, které řídím, se také nazývá Veřejným výborem pro uchování odkazu akademika Andreje Dmitrijeviče Sacharova. Bylo založeno počátkem roku 1990 vdovou po Andreji Sacharovovi, Jelenou Georgijevnou Bonnerovou, a jejími kolegy za účelem vědecké a lidskoprávní činnosti. Sacharovův archiv byl otevřen v roce 1993 a vlastní centrum v roce 1996. Muzeum Centra Andreje Sacharova představuje v rámci Ruska jedinečnou expozici, která vypráví nejen o politických represích, ale také o sovětském státu jako o totalitním režimu.

Naše expozice popisuje vznik sovětského státu, jeho ideologii a mytologii a samozřejmě také praxi politických represí po celou dobu sovětské historie, od roku 1917 až do počátku perestrojky. Druhým unikátním tématem expozice je odpor proti nesvobodě, počínaje vzpourami v lágrech na začátku padesátých let a konče různými podzemními marxistickými skupinami a disidentskými lidskoprávními hnutími či alternativní kulturou. Disponujeme také sbírkou archiválií a knihovnou. Ve sdružení Memorial a v Centru Andreje Sacharova se nacházejí dvě nejrozsáhlejší nestátní knihovny věnované této tematice.

Centrum Andreje Sacharova se v poslední době snaží zpřístupnit své sbírky a archiv i těm, kteří nemohou přijet do Moskvy a přijít se podívat přímo k nám. Knihovna má elektronický katalog a muzejní kolekce se postupně vkládá na internet. Zatím je bohužel k dispozici pouze v ruském jazyce, přesto si každý, kdo umí alespoň trochu rusky, může přibližně polovinu exponátů tohoto fondu alespoň prohlédnout. Postupně bude sbírka zpřístupněna celá. Jsou v ní i obrazy, a to jak ty, jež vznikaly v lágrech, tak běžná práce umělců, kteří byli postiženi represemi. Dále obsahuje nevelké množství předmětů denního použití, artefaktů tehdejší doby atd. Centrum Andreje Sacharova také uchovává databáze věnované umělcům perzekvovaným v období Velkého teroru. Naším hlavním zdrojem jsou vzpomínky na Gulag, a to jak kompletní vzpomínky, tak jednotlivé fragmenty.

Centrum Andreje Sacharova rovněž představuje platformu pro pořádání výstav, divadelních představení, stejně jako pro konání různých debat, diskusí a přednášek. Při organizaci těchto akcí spolupracujeme nejen s našimi kolegy, kteří se zabývají tématem stalinismu a politických represí, ale také s odbornou historickou veřejností, jako je například nová ruská společenská iniciativa s názvem Volná historická společnost. Jejím cílem je především stavět se na odpor proti manipulování historie za účelem propagandy.

Zejména v důsledku naší publikační činnosti jsme se v roce 2014 dostali na takzvaný seznam organizací vykonávajících funkci zahraničního agenta. V této souvislosti musím vysvětlit, jak nahlížím na politiku ruského státu ve vztahu k nezávislým nevládním organizacím, protože dnes se v rámci státní propagandy hodně hovoří o tom, jak ruská moc podporuje neziskový sektor a jak se v rámci státních grantů rozdělují mezi společenské organizace miliardy rublů. Ve skutečnosti ruská státní moc neuznává společenské organizace za rovnoprávné partnery v dialogu, jak by tomu mělo být v souladu s klasickým chápáním občanské společnosti a demokracie.

Organizace v neziskovém sektoru jsou vnímány jako servisní struktury, které jsou povinny poskytovat služby občanům, pokud má stát o tyto služby zájem nebo pokud

si přeje převést poskytování těchto služeb na bedra společenských organizací. Teprve poté jsou jim přiděleny finance, a to i v relativně vysokém objemu. Na druhé straně stojí společenské organizace, jež se snaží být nezávislé, zastávají vlastní názory, propagují ve společnosti jimi hájené hodnoty nebo brání lidská práva či obhajují své vnímání historické paměti. Na tyto organizace nastupují represivní zákony a administrativní nátlak.

Stručně řečeno, zákon o organizacích vykonávajících funkci zahraničního agenta spočívá v tomto – pokud organizace přijme byt jen jeden dolar nebo jedno euro na svůj účet, bez ohledu na to od koho, zda od charitativního fondu, či od soukromé osoby, a pokud se zároveň zabývá takzvanou politickou činností, může se objevit na seznamu organizací-zahraněních agentů. Politická činnost je ruskou mocí chápána maximálně široce. Centrum Andreje Sacharova se ocitlo na seznamu proto, že se „*systematicky zabývalo a pořádalo politické akce v podobě společenských diskusí, shromáždění a přednášek*“.

Ve vztahu k dalším společenským organizacím, konkrétně těm, které působí v regionech, jsou varianty výkladu pojmu politická činnost často absurdní. Nejkomičtější případ se odehrál v samarské oblasti, kde byla za politickou činnost označena přítomnost knih na polici ve veřejně dostupné kanceláři organizace. Tyto knihy se zabývaly politickými otázkami, konkrétně korupcí. Jelikož přijít do kanceláře a vidět hrstku knih na polici mohl kdokoliv a mohlo to ovlivnit jeho postoje, jednalo se o politickou činnost.

Na rozdíl od tematicky příbuzného amerického zákona FARA,¹ který ruská moc často z propagandistických důvodů připomíná, v ruském zákoně z definice organizace jako „zahraničního agenta“ nevyplývá nutnost zjistit, komu je tento agent podřízen. To znamená, že všechny organizace, jež se dostaly na tento seznam, jsou agenty blíže nespecifikovaného okruhu osob či organizací. Není tedy důležité, či agent jste. Jste zkrátka něčí agent, neznámo či, ale hlavně zahraniční.

Představitelé ruské moci dále demagogicky tvrdí, že slovní spojení „zahraniční agent“ je neutrální, podobně jako například „pojišťovací agent“, a nijak nediskriminuje společenské organizace jím označené. Ve skutečnosti kdokoliv s určitou znalostí ruského jazyka a ruské historie, případně ten, kdo si do ruského vyhledávače zadá slovní spojení „zahraniční agent“, okamžitě zjistí, že synonymem slovního spojení „zahraniční agent“ je slovo „špion“.

Zákon o zahraničních agentech má také velmi vážné právní důsledky. Fakticky se organizace, jež se objevily na seznamu zahraničních agentů, dostávají do určitého právního ghetta. Státní moc má v souvislosti s příslušností k této skupině možnost použít libovolné sankce, aniž by zasáhly další neziskové organizace. Ve Státní dumě se například projednává zákon, který úředníkům a státním představitelům přímo zakazuje spolupracovat s organizacemi, jež se nacházejí na seznamu zahraničních agentů.

Z pohledu vlivu na fungování organizace má její zahrnutí do seznamu různé následky v závislosti na zaměření aktivit té které organizace a na regionu, v němž pů-

1 Foreign Agents Registration Act (FARA) byl přijat v roce 1938 jako ochrana před šířením nacismu do USA, dnes je upraven do podoby nařízení, které ukládá povinnost registrace zahraničních lobbistických firem působících v USA.

sobí. Organizace, které se přímo zabývají prací s učiteli nebo se vzdělávacími institucemi, nemohou svou práci v principu dále vykonávat. Také regionální organizace se dostávají do společenského vakua a jejich činnost jako taková je značně ztížena. Organizace, jež působí ve větších městech a hlavně v Moskvě, jsou na tom lépe.

Kdybychom měli hovořit konkrétně o Centru Andreje Sacharova, naší hlavní činností je práce s veřejností, to jest s lidmi, kteří přicházejí do našeho muzea, s badateli, kteří využívají náš archiv, a s širokou veřejností, jež chodí na konference a veřejné přednášky. V současné době se těšíme společenské podpoře (je třeba zdůraznit, že hovořím výhradně o Moskvě) a strach lidem prozatím nebrání chodit do naší organizace, i když byla označena jako zahraniční agent. Nicméně jsme například ztratili možnost pracovat se školami, s učiteli a v podstatě i s univerzitami. Podobné kontakty lze nyní pěstovat pouze na neoficiální úrovni a sami nemůžeme být proaktivní. Samozřejmě před nikým, kdo k nám přijde, dveře nezavíráme, ale z vlastní iniciativy už do škol nechodíme, protože si uvědomujeme, že i ty nejprogresivnější a k nám nejvstřícnější učitele nebo zaměstnance vzdělávací soustavy stavíme do velmi složité situace – buď nás musí odmítnout s odkazem na zmíněný zákon, nebo riskují svou profesní budoucnost.

Důležitou součástí zákona o zahraničních agentech jsou pokuty. Centrum Andreje Sacharova dostalo již dvě. Pokuty se pohybují v závislosti na typu organizace od dvou a půl tisíce dolarů do maximální výše zhruba dvanácti a půl tisíce dolarů, což je ohromná suma. Pro některé organizace zejména v regionech jde o sumu zcela nad rámec jejich možností. První pokuta byla Centru Andreje Sacharova udělena za to, že jsme se sami nenahlásili na seznam zahraničních agentů, tedy že jsme sami nepřišli a neřekli, ano, my jsme zahraniční agenti. Tato právní absurdita je umocněna tím, že čtyři měsíce před naším zanesením na seznam u nás ministerstvo spravedlnosti provedlo kontrolu, která neobjevila žádné známky „politické činnosti“ (přítomnost zahraničního financování jsme nikdy neskrývali). Mimo jiné to znamená, že jednotlivé úkony ve výkonu práva si protiřečí.

Druhá pokuta nám byla udělena za to, že jsme odmítli označit své stránky a své informační materiály nálepkou zahraničních agentů. Ze zákona vyplývá následující: je nutné vést podrobné výkazy a máte povinnost všude uvádět, že jste zahraniční agent. S prvním bodem prakticky všichni kolegové z neziskových organizací de facto souhlasí. Jsme připraveni být tak transparentní, jak to ruská moc vyžaduje, a neskrýváme naše finanční ani jiné dokumenty. Ale aby se zahraničními agenty nazývaly organizace, které se zabývají mimo jiné historií represí ve vztahu k „nepřítelům národa“ a k různým smyšleným špionům, to je směšný a absurdní požadavek.

Kromě zákona o zahraničních agentech se v současné době začal také aktivně využívat zákon o nežádoucích organizacích,² který umožňuje prohlásit libovolnou mezinárodní nebo zahraniční organizaci za nežádoucí, a všechny oficiální kontakty, ať už získávání prostředků, nebo společné projekty, s ní jsou poté kriminalizovány.

2 Tzv. zákon o nežádoucích organizacích byl přijat v roce 2015. Zaměřuje se zejména na zahraniční nevládní organizace a fondy, které mají pobočku v Ruské federaci. Pokud jsou označeny jako nežádoucí, nesmějí na teritoriu Ruské federace organizovat žádné veřejné akce ani rozšiřovat informace o své činnosti. V krajním případě mohou být zrušeny.

Spolupráce s nežádoucí organizací může vyústit v trestní řízení – od uložení pokuty až po trestní postih, a v krajním případě dokonce trest odnětí svobody. Na seznamu nežádoucích organizací se prozatím nacházejí tři americké fondy – NED, Sorosův fond a Americko-ruský fond ekonomického rozvoje a právního státu. V posledním případě je absurdní to, že fond byl původně založen na základě dohody mezi prezidenty Putinem a Bushem.

Uplatňování zákona o nežádoucích organizacích vede také k tomu, že mezinárodní charitativní fondy začínají být ohledně aktivit na území Ruské federace opatrné. To samozřejmě znemožňuje poskytování podpory, navazování kontaktů a celkově spolupráci ruských organizací se zahraničními kolegy. Ačkoliv jsem zde vykreslil poměrně depresivní obrázek, je nutné zmínit, že bez ohledu na to, že ruská moc může přijmout libovolný zákon a vynést libovolný rozsudek, nezávislé společenské organizace v Rusku zatím ve většině případů nebyly zlikvidovány.

Žijeme v situaci, kdy Centrum Andreje Sacharova může na jedné straně každý den pořádat diskuse, přednášky i divadelní představení vycházející z historických dokumentů, organizovat výstavy a další podobné aktivity, ale zároveň nevíme, co bude zítra. Zda budeme moci pracovat s fondy, které nás podporují, zda vůbec budeme moci vykonávat nějakou činnost, nebo k nám například nepřijdou požárníci a neřeknou, že nějaký hasicí přístroj nestojí přesně na svém místě, a proto musíme zařízení uzavřít.

Proto v Centru Andreje Sacharova vycházíme ze známého rčení: „*Dělej, co musíš, a ať se stane, co se má stát.*“ Pokračujeme v naší činnosti prakticky ve stejném rozsahu. Naštěstí máme kolegy nejen v oblasti svázané s historií politických represí, ale také kolegy z dalších neziskových organizací, kteří nás podporují a pracují s námi na společných projektech. Tento pocit sounáležitosti je velmi důležitý. Bez ohledu na nálepku agenta nežijeme ve vakuu. Můžeme konstatovat, že společnost, tedy alespoň občanská společnost, dosud má sílu a energii vzdorovat a stavět se tomuto tlaku na odpor.

Tatjana Kursina

Chtěla bych říci pár slov o historii organizace Perm-36, která je v posledních letech likvidována za použití veškerých administrativních nástrojů Permského kraje. Mám obavu, že tyto nástroje dokonce překračují hranice vymezené jednotlivými zákony. K tomu, abyste pochopili, co je to muzeum Perm-36, čím se zabývalo a o co jsme vlastně dnes v Permském kraji přišli, vám něco málo řeknu.

Známa mapa Gulagu, kterou svého času sestavil Memorial, má kolem pěti set značek a každá z nich představuje soustavu lágrů, tzv. zónu, v níž se nacházelo několik jednotek až mnoho desítek jednotlivých táborů. Nikdo nikdy nespočítal, kolik takových zón přesně existovalo, víme však, že lágrů byly desítky tisíc. Dnes z nich nezůstalo prakticky nic. Část lágrů byla opuštěna, další část nadále sloužila svému účelu, ale s postupujícími lety byly táborové komplexy přestavěny do té míry, že ztratily svou autenticitu, původnost a dnes již o nich nelze hovořit jako o táborových komplexech z éry Gulagu. Gulag tedy zmizel z povrchu zemského, a pokud ještě někde zůstal, jsou to velmi vzdálená místa – mrtvé tratě v Jakutsku nebo na Kolymě, kde mohou tyto bývalé táborové komplexy spatřit ve své původní podobě zvědaví badatelé nebo novináři.

Jeden ostrůvek Gulagu se však přece jen zachoval. V roce 1992 jsme poprvé spatřili politický tábor Perm-36 a všimli jsme si archaických táborových budov, které vypadaly velmi neobvykle. První předpoklad historiků a badatelů byl tento – nejspíš je to bývalý lágr Gulagu. Teprve za dva roky jsme díky zodpovědnému a pečlivému studiu archivních materiálů dospěli k závěru, že tábor Perm-36 byl v letech 1946 až 1953 opravdu provozován jako klasický lágr. Všechny budovy, které jsme tam v roce 1992 objevili, se nacházely v havarijním stavu a v prvních chvílích jen málokoho napadlo, že bychom se měli pustit do jejich rekonstrukce. Nicméně permské oddělení společnosti Memorial si s podporou moskevského Memorialu vytyčilo úkol založit organizaci, jejímž cílem by bylo bývalý táborový komplex zachránit, zachovat, zrestaurovat a zrekonstruovat. Financování v té době nebylo prakticky žádné, a proto se poměrně hodně času věnovalo tomu, jak vůbec tento na první pohled nemožný úkol splnit.

V roce 2004 zařadili experti organizací World Monuments Watch a Mezinárodní rady pro památky a sídla (ICOMOS) Perm-36 na seznam stovky nejdůležitějších historických památek na světě. Je fakt, že Perm-36 figuroval na seznamu nejdůležitějších ohrožených památek. Na obnovení tábora Perm-36 pracoval kolektiv, který byl sice malý, ale podporovalo ho obrovské množství dobrovolníků, nadšenců a také permský Memorial. Do roku 2012 byl hlavní úkol prakticky splněn. Zachránili jsme komplex táborových budov Perm-36. A co je nejdůležitější, nepřišli jsme o jedinou budovu či stavbu, kterou jsme v roce 1992 uviděli.

V roce 2012 navrhli experti ICOMOS, aby vedení muzea Perm-36 připravilo tuto památku k zařazení na seznam Světového dědictví UNESCO. Současně s rekonstrukcí a restaurací táborových budov se vedení projektu Perm-36 věnovalo i budování Muzea dějin politických represí, což předpokládalo zodpovědnou, systematickou a metodickou práci v archivech. Kromě dvou desítek výstav a dalších projektů jsme v roce 2007 připravili další dva projekty. Jedním z nich bylo Mezinárodní občanské fórum Pilorama a druhým Zimní škola pro učitele, která byla velmi důležitá zejména z pohledu kraje. V průběhu roku se zimních škol konalo pět a zaměřovaly se na učitele dějepisu na středních a vysokých školách Permského kraje. Ve stejném duchu uspořádalo muzeum Perm-36 sedm turnusů pro pracovníky krajských muzeí a v létě se konala Mezinárodní letní škola muzeologie.

Stručně řečeno, muzeum si za velmi krátkou dobu získalo širokou pozornost a uznání, stalo se jedním ze zakladatelů koalice Muzeí svědomí a v přípravném stadiu bylo zařazeno i do federálního programu Zvěčnění památky obětí politických represí. Nic nenaznačovalo, co nás čeká v roce 2012. Byli jsme přesvědčeni, že v létě 2012 zahájíme mohutný proces muzeifikace, a to nejen bývalého prostoru samotného lágru, nýbrž i celého přilehlého okolí včetně osady, která leží nedaleko muzea.

Nicméně po výměně krajského gubernátora začala být naše organizace za pomoci administrativních nástrojů likvidována. Důvod se našel snadno – bdělý občan napsal udání adresované ministerstvu spravedlnosti Ruské federace. Poté proběhla neplánovaná kontrola a během pouhých pěti minut, tedy ještě rychleji, než za jak dlouho bylo možné takovou kontrolu vůbec provést, byl Perm-36 prohlášen za nevládní organizaci – zahraničního agenta. A od té chvíle jsme začali dostávat pokuty. Nové krajské vedení a nový gubernátor vynaložili veškeré úsilí, aby vznikla zcela nová

státní instituce. Ta od ledna 2014 postupně získala všechny budovy, které muzeum tvořily, ale co je hlavní, byl jí přiřknut i veškerý majetek našeho muzea – muzejní fondy, veškeré sbírky, archiv s dokumenty i vědecká knihovna. To vše bylo zabaveno, zapečetěno a ocitlo se v rukou státní instituce. Vyměnily se zámky a my jsme neměli a dodnes nemáme možnost se do těchto prostor dostat a svůj majetek užívat.

Ba co víc, vedení kraje si velmi dobře uvědomuje, že čerstvě vzniklé státní muzeum musí mít muzejní fondy, aby mohlo být skutečným muzeem, a proto volí tuto taktiku. Vymýšlí si ničím nepodložené arbitrážní žaloby. V Permu-36, jakožto neziskové organizaci, se vždy prováděly kontroly ze strany Kontrolní sčítací komory ve věci využívání státních prostředků, rozpočtových prostředků a nikdy nebyly vzneseny žádné výhrady. Ty se začaly objevovat až po založení státní instituce. Po dobu dvou let se krajská administrativa snažila vyvarovat skandálu a všemožně se vyhýbala tiskovým konferencím i větším debatám na toto téma a nabízela platformu pro jednání nikoli na úrovni gubernátora, ale jeho zástupce. Tato jednání probíhala dva roky a konala se čtyři kola, která dodnes neskončila. Zatímco jednání probíhají, nová státní instituce podává další žaloby, výše pokut narůstá, a proto jsme se ocitli v nezáviděníhodné situaci.

Chtěla bych zdůraznit zejména to, že přežíváme jen díky solidárním akcím Memorialu, zejména jeho permského oddělení. Žijeme také díky tomu, že média v Permském kraji, prakticky všechny noviny i televizní kanály, pokud se snaží informovat o událostech, které v muzeu Perm-36 probíhají, tak tento projekt podporují a chápou, co se děje v takzvaném státním muzeu. A to i přesto, že vedení Permského kraje utratí ročně 200 milionů rublů na budování pozitivního obrazu gubernátora a jeho administrace, čili má díky těmto nezanedbatelným prostředkům pod kontrolou veškerý místní tisk.

Muzeum Perm-36 je veřejné, bylo to muzeum dějin politických represí a právě tímto tématem jsme se zabývali i v rámci všech našich projektů. V současné chvíli všechny výstavy, expozice, prospekty a veškerá produkce nové státní instituce směřují nikoliv k vytvoření muzea represí, ale k vytvoření muzea vězeňského systému. Státní muzeum má vědeckou radu a jejími členy jsou bývalí strážníci z tábora Perm-36 z dob politické zóny, tedy ze 70. a 80. let, kdy tento lágr sloužil k izolaci disidentů. Nyní jsou z nich konzultanti státní instituce, která nahradila veřejnou organizaci.

My však stále neházíme flintu do žita a nevzdáváme se svých plánů. Nehledě na tuto vskutku hroznou situaci vidíme jistou perspektivu. Chtěli bychom ukončit vše, co souvisí s pokutami a dluhy, s arbitrážními žalobami, kterými nás straší a jež si vymýšlejí místní úřady. Chtěli bychom dluh, který dnes máme, takzvaný dluh vůči krajským úřadům, onen milion a půl rublů, shromáždit v rámci crowdfundingové kampaně. Hodláme shromáždit prostředky na to, abychom tyto dluhy vyrovnali, a chceme naši organizaci oficiálně zrušit, aby si již nikdo nemohl vymýšlet žádné nové dluhy či pokuty.

Jsme připraveni založit novou organizaci, která by měla mít hledáčku dva projekty. Vzali nám památku a konkrétní místo. Doufáme však, že se nám podaří vytvořit muzeum Perm-36 znovu, ve virtuálním světě. Druhý projekt je osvětový a výzkumný. Chtěli bychom začít více pracovat na tom, na co se nedostávalo času v době existence muzea, tedy na studiu historie muzea Perm-36 jako tábora Gulagu v letech 1946

až 1953 a studiu historie Permu-36 jako politického lágru v letech 1972 až 1987 nebo 1992. To jsou témata, jimž se budou bývalí vědečtí řídící pracovníci veřejného muzea Perm-36 věnovat. Třetí studijní téma je samotná historie muzea. Toto muzeum má již svou historii, historii příznačnou, důležitou a užitečnou pro ty, kteří se v Rusku věnují občanským aktivitám.

A to je v podstatě naše strategie. Pokud jde o dárce, kteří jsou schopni tyto projekty podpořit, jednání již proběhla a my máme nějaké fondy. Pokud jde o realizátory těchto prací, veškeré etapy jednání také již skončily, takže jsme na zahájení naší nové činnosti připraveni. Od února 2016 bychom rádi pokračovali ve zkoumání historie, která je bezesporu mocným nástrojem proti oné zuřivé propagandě, jež se rozšířila nejen v Permském kraji, ale na území celé naší země.

Alexej Babij

Rád bych pohovořil o snahách instalovat v různých ruských městech Stalinův pomník. V našem městě, v Krasnojarsku, jsme odrazili tři takové pokusy, takže jsme v určitém smyslu rekordmanky. Proč je tak důležité se snažit stavbě dalšího pomníku zabránit? Protože vedle velkých bojů, které se týkají například Permu-36, probíhá v současné době na zbytku území Ruska určitá poziční válka. V ní se proti nám staví lidé, jež bych nenazýval stalinisté ani neostalinisté, ale spíše lidé, kteří chápou minulost země a její budoucnost jinak. Neustále se pokoušejí vztyčovat prapory, kterými vymezují určité teritorium. Pokud se v nějakém městě postaví Stalinův pomník, má to pro nás symbolický význam – v tomto městě jsme odevzdali určitý taktický nebo strategický bod a protivník jej dobyl. Tento „boj“ se odehrává na různých úrovních: podaří se, či se nepodaří uvést v *Knize paměti* ten nebo onen článek, podaří se, či se nepodaří postavit pomník obětem politických represí v té či oné vesnici? Neustále se přetahujeme a vedeme poziční válku.

Nejdříve bych chtěl říct jednu závažnou věc, které se již dotkl Alexandr Daniel a která mně samotnému připadá velmi významná. Když jsme se poprvé snažili zabránit stavbě Stalinova pomníku, sbírali jsme podpisy proti jeho instalaci. To se odehrálo v roce 2005. Přibližně padesát procent lidí svůj podpis připojilo a asi padesát procent nikoli. Sběr jsme organizovali v blízkosti radnice a zajímavé bylo, že lidé, kteří se nechtěli proti stavbě pomníku podepsat, ukazovali na radnici a říkali: „*Kdyby přišel Stalin, tak by je všechny postřílel.*“ Takže o co tady jde? O to, že v podstatě jedna z opor současného stalinismu se zakládá na mýtu, který se zrodil na XX. sjezdu KSSS a tvrdí, že v období represí trpěly v první řadě různé elity – hospodářští činitelé, straničtí činitelé, inteligence atd.

Z této logiky vyplývá, že pokud přijde nová tvrdá ruka, nový Stalin, tak by měl potrestat tutéž elitu, korupčníky, kteří mají moc. Lidé nechápou základní věc, že při represích trpěl hlavně prostý lid. Podle našich odhadů tvořili asi osmdesát procent postižených zemědělci, ve velké míře rozkulačení sedláci. Proto jsme se od toho momentu soustředili na podryvání této opory: jakmile se nám podaří dostat do veřejného prostoru, ať se debata vede o čemkoliv, vždy obrátíme pozornost k tomu, jaké kategorie lidí nejvíce trpěly represemi. Snažíme se tedy zničit tento mýtus. Zdá se mi totiž, že je velmi nebezpečný. Tento mýtus totiž tvoří základ bytostného stalinismu.

A nyní k taktice. V různých městech se objevují snahy postavit Stalinův pomník a dochází k tomu hlavně ve chvílích, kdy se slaví výročí vítězství v druhé světové válce, tedy v letech 2005, 2010 a 2015. Situace je všude stejná: někdo oznámí, že se postaví Stalinův pomník, vzápětí začnou televizní moderátoři organizovat různé kulaté stoly a diskuse, internetové stránky nabízejí online hlasování a sociologové se snaží najít odpovědi. Stalin, to je zavedené jméno. Masmédia zpracovávají ratingy, politici činitelé si chtějí vylepšit své PR, blýsknout se v televizi, internetovým stránkám se zvedá návštěvnost atd.

To nás staví do velmi hloupé situace, protože jestliže se teď začneme dohadovat s těmito komunisty o Stalinovi, budeme se účastnit cizí hry, Stalinova PR. O nic jiného tu nejde. A to opravdu nechceme. Tento spor je nesmyslný, protože jedna strana bude mluvit o tom, jakých bylo dosaženo úspěchů, a druhá strana o milionech obětí represí. Na lidi, kteří si už dávno utvořili vlastní názor, to nebude mít žádný vliv. Pokud dávají přednost státu, budou pro Stalina, a pokud lidem, budou proti. Největší chybou, k níž dochází, je, že se neberou v potaz specifika místní politické situace a moc je chápána jako jednoduše – moc, to je krvavý režim, my jsme povinni... atd. Ale ono to není tak jednoduché, existují různé proudy a různé směry, které mají určité cíle, nezávislé na tom, jaký je jejich vztah ke Stalinovi nebo k jeho pomníku, a této situace je třeba využít.

Co obvykle děláme. Říkám „obvykle“, protože je to pro nás už poměrně rutinní postup, podobných sporů se totiž účastníme pravidelně. První, co uděláme, je, že posouváme optiku, odvádíme pozornost od Stalina a od pomníku. Říkáme, že pomník nemá s debatou v podstatě nic společného, že Stalin s tím nemá nic společného, to si jen komunisté dělají před volbami PR nebo strana vlastenců Ruska má záslusk na post starosty. Měníme optiku a posunujeme debatu.

Když se objevily v roce 2005 první snahy postavit pomník, došlo k následující situaci. Starosta sliboval, že bez široké diskuse pomník nepostaví, ovšem v Rádiu Svobodná Evropa zaznělo, že existuje dohoda a pomník vznikne tak jako tak. V parku jsme k němu objevili už hotový podstavec a hned jsme se vydali na radnici. Říkali jsme: „*Starosta složil slib, ale podvedl voliče.*“ Když přišli komunisté a chtěli se dohadovat o Stalinovi, řekli jsme: „*Jdi pryč, chlapče, máme tu nějaký spor, starosta porušil slib daný voličům. My se teď dohadujeme s radnicí, vy a váš Stalin běžte pryč, to teď není podstatné.*“ Takhle to bylo vždy: pokud jsme tvrdili, že starosta podvedl voliče, dostalo se nám větší podpory, než pokud jsme vedli spor o Stalina.

Když se objevily snahy postavit Stalinův pomník podruhé, říkali jsme, že o jeho stavbu usilují gubernátorovi nepřátelé, aby poškodili jeho image i image celého kraje, kde se zrovna konalo ekonomické fórum, univerziáda a další události. Snaží se podkopat pozici našeho gubernátora a nejsou to dobří lidé. A v podstatě jsme nelhali, protože gubernátor Chloponin³ měl image moderního, aktivního, nepolitického úředníka. V roce 2006 jsme gubernátora konečně přesvědčili, že pomník škodí pověsti kraje a že mu jen přitíží, když bude postaven.

3 Alexandr Gennadijevič Chloponin (1965) – ruský politik, od roku 2010 působí ve funkci vicepremiéra Ruské federace, v letech 2002–2010 byl gubernátorem Krasnojarského kraje.

Velmi šikovně jsme využili těchto politických šarvátek, i když jejichž podstata se neustále měnila, protože krajská vláda sice nemůže formálně přijmout rozhodnutí o stavbě pomníku, to je výsada městské samosprávy, ale může maličko ovlivňovat, pomáhat nebo klást překážky. A tak v roce 2005 napadáme starostu, protože je nám známo, že je to výhodné pro vládu kraje, která má se starostou nějaké třenice, a opravdu se nám dostane jakési tiché podpory. V podstatě jsme byli nástrojem boju mezi městskou samosprávou a krajskou vládou. A co to znamenalo pro nás? Dokázali jsme splnit náš úkol, jímž byl odpor proti stavbě památníku. Ať se páni bijí mezi sebou, my toho můžeme využít. V roce 2015 jsme naopak zase doslova bránili starostu (už jiného). Věděli jsme, že nechce stavět Stalinův pomník, ale že je na něj vyvíjen silný nátlak, protože je tu stále étos patriotismu a další výročí vítězství v druhé světové válce. Takže vidíte, jací jsme v Krasnojarsku cynici.

Pokud se nám nepodaří se diskusi vyhnout, napneme opět všechny síly, abychom se vyhnuli debatám o Stalinově osobnosti. Nepřipomínáme Stalina, nepřipomínáme pojem stalinský. Mluvíme o totalitním systému jako takovém, nabouráváme časový rámec, nehovoříme o stalinských represích třicátých a padesátých let. Od roku 1917 až do současnosti prošlo totalitní zřízení různými fázemi a podobami. Odkládáme také geografický rámec, nemluvíme pouze o SSSR, ale hovoříme o podobných režimech včetně německého nacionálního socialismu. Úplně se tedy vyhybáme diskusi o Stalinově osobě. Jakmile totiž začneme diskutovat o jeho osobě, pracujeme na jeho PR, ať už ho chválíme, nebo mu nadáváme.

V rámci diskuse vždy dojde na čísla. Stalinisté mluví o tom, že členové sdružení Memorial uměle navyšují počet lidí, kteří byli represemi postiženi. Já jsem přišel na skvělý postup a v takovém případě se jich ptám: *„A kolik je potřeba, aby byl režim považován za krvavý? Udejte přesné číslo, do kterého bude režim považován za normální, a pokud bude překročeno, tak už bude možné režim označit za krvavý. Uvedte toto číslo a potom můžeme diskutovat o konkrétních cifrách a o tom, co představují.“* Není divu, že takové otázky přivádějí oponenta do úzkých, žádné číslo není schopný uvést a ukazuje se, že čísla v podstatě nejsou důležitá. Je zbytečné, a to zvláště v televizi, ztrácet čas tím, že se snažíte vysvětlovat určité myšlenky, protože tím televizního diváka neoslovíte. Ten je ustrojen tak, že se nejvíce soustředí na výraz obličeje a na to, kdo koho přivedl do nepříjemné situace. Ale vysvětlovat v televizi více či méně složitou problematiku nemá smysl. My svoje číslo máme – krasnojarský milion, milion lidí, kteří byli postiženi represemi v Krasnojarském kraji. A toto číslo můžeme kdykoliv doložit nejen na základě nějaké statistiky, my známe konkrétní jména a ta jsou uvedena také v našich *Knihách paměti*. Proto je velmi těžké vést o toto číslo spory.

V roce 2005 jsme organizovali sbírku podpisů pod okny radnice, a to nejen proto, abychom shromáždili podpisy, ale také proto, abychom mohli uspořádat akci, kterou není nutné nahlásit jako shromáždění a jež se může stát tématem pro masmédiá. Bylo prostě nutné, aby se pod okny radnice něco konalo. Současně jsme s pomocí naší webové stránky zorganizovali atak ruských i zahraničních novinářů na radnici. Konkrétně jsme na našich stránkách vytvořili záložku, kde jsme vysvětlovali aktivity namířené proti stavbě pomníku, a vkládali tam postupně čerstvé novinky, dokumenty a fotografie. Záložka se dočasně stala hlavní stránkou našeho webu. Byla ve třech

jazycích: rusky, německy a anglicky. V té době nebyly sociální sítě ještě příliš rozvinuté, ale na internetu existovalo fórum „Reklama-mama“, na kterém se čtyřicet hodin denně scházeli krasnojarští novináři, lidé z reklamních agentur atd. Stačilo založit téma a uveřejnit odkaz na naše stránky a novináři získali přístup ke kanálu s kompletními a aktuálními zprávami o události. A této příležitosti využili. Takže pod okny radnice tři lidé sbírali podpisy a zároveň se vyrojili novináři, kteří se od starosty snažili získat nějaké informace, úředníci před nimi prchali, protože novináři na ně útočili s otázkami typu: „Řekněte mi, k čemu je ten podstavec? Vy jste slíbili, že bude diskuse, tak k čemu je ten podstavec? Je tedy stalinský, nebo ne?“ Vznikl velký rozruch a stálo nás to jen malé úsilí.

Potom jsme chtěli sami organizovat bitku, protože jsme upozorňovali starostu, že stavba pomníku působí rozkol ve společnosti. A tady nám posloužili komunisté. Přišli dva mladí komunisté, vyrvali nám podpisové archy a začali je házet do koše. V tu chvíli přiběhli nějakí lidé a začali jim je brát. Strhla se rvačka. Byly u toho kamery. A my jsme potom řekli: „*Tak vidíte, památník ještě nestojí a už se perou. Máme tohle zapotřebí?*“ To se povedlo.

Když později komunisté sbírali podpisy na stavbu Stalinova pomníku a bylo jich okolo čtyřiceti tisíc, co jsme měli dělat? Opět sbírat podpisy? Já jsem jednoduše odnesl na radnici, kde se o této otázce mělo diskutovat, dvanáct dílů naší *Knihy paměti*, celkem je v nich téměř 100 tisíc lidí, a řekl jsem před kamerami, že kdyby byli tito lidé naživu, hlasovali by proti, a že tímto odevzdáváme naše podpisové archy proti Stalinovu pomníku.

Abych to shrnul: není to poslední pokus postavit v Rusku Stalinův pomník a já doufám, že to, co jsem zde řekl, pomůže mým kolegům v dalších městech. Nenechte se vtáhnout do diskuse o Stalinovi, narušujte program diskuse, odvážně využívejte nestandardní postupy a místní politické rozepře.

Irina Flige

Řadu let se zabývám problémy historické paměti — jak je konstruována, jak funguje, jak existuje. Myslím si, že v rámci konference by bylo zajímavé probrat podrobně jedno téma, jež souvisí s památkou soloveckého tábora. Solovky jsou prazvláštní místo v naší historii. Mají, jak známo, prognostický, transformující význam. To, co se děje na Solovkách, se poté v určité míře projeví v celém historickém a kulturním životě Ruska, a proto i to, co se děje s památkami na Solovkách, má zvláštní smysl. Z celého panoramatu paměti soloveckého tábora dnes představím pouze jedno téma, a sice historii jedné památky, paměť jednoho hrobu.

Na začátek pár historických faktů. Od června 1923 do léta 1925 byli v soloveckém táboře drženi vězňové zvláštní kategorie – socialisté a anarchisté, kteří vystupovali proti bolševickému režimu. Na rozdíl od jiných „kontrarevolucionářů“ se jim oficiálně říkalo „političtí“ a měli zvláštní režim. Zprvce byli ubytováni odděleně od ostatních vězňů, v takzvaných politskitech, což byly bývalé skity (poustevny – *pozn. překl.*) soloveckého kláštera. Zadruhé pro ně byl stanoven zvláštní polovězeňský režim: na rozdíl od vězňů z jiných oddělení soloveckého tábora nesměli vycházet mimo skit, který neustále hlídali střelci ozbrojené stráže, a na noc je zamykali v bu-

dově. Zatřetí je nenutili pracovat, mohli se mezi sebou volně stýkat, měli svůj správní orgán (tzv. starostat) a dostávali pomoc od Červeného kříže. Tomu všemu dohromady se říkalo „politřezim“.

Od konce roku 1923 zahájily OGPU⁴ a táborová správa politiku zpřísnění „politřezimu“, konkrétně omezily vycházky na dvoře. Dne 19. prosince 1923 začala stráž a posádka, která byla předtím vyslána do solovecké osady Savvaťjevo, střílet do politických vězňů savvaťjevského politiskitu, kteří se odmítli vrátit z vycházky na protest proti novým pořádkům. Výsledkem bylo pět mrtvých a tři zranění, z nichž jeden následkům podlehl. I přes snahy bolševické moci „savvaťjevskou popravu“ utajit, se o ní dozvěděl celý svět, vyvolala širokou odezvu a stala se symbolem na jedné straně nezlomnosti ruských revolucionářů a na druhé straně nelidskosti a pokrytectví bolševického režimu.

O popravě se hodně psalo ve světovém tisku. Publikace na toto téma se objevily nejen v zahraničních vydáních ruských socialistů – v menševickém *Socialistickém věstníku* a eserském *Revolučním Rusku*, ale i v ústředním listu rakouských sociálních demokratů *Vorwärts* a v dalších socialistických novinách. Zde jsou některé titulky novinových článků z let 1924–1926: *Zločin, Prosincová jatka na Solovkách, Jatka v soloveckém koncentračním táboře, Důvod k zabití, K solovecké tragédii, K vraždě na Solovkách, K výročí solovecké tragédie* atd.

Vedle novinových článků a provolání po sobě však solovecká poprava zanechala i hmotnou památku. Unikátní případ v dějinách gulagu, který lze vysvětlit jedině panikou (a možná i jistými rozpaky, vždyť se psal teprve rok 1923), jež zachvátila solovecké vedení: vězňům bylo dovoleno, aby svým zavražděným druhům postavili pomník.

Takto popisuje pohřeb padlých menševik Boris Sapir (1926):⁵

„Pohřbití za vězeňským ostnatým drátem dovolili ,bez řečí. Vybrali jsme místo za plotem a dali se do hloubení společného hrobu. Práce to byla těžká. Skoro dva dny jsme ve skupinách, které se neustále střídaly, ryli ve zmrzlé zemi a vytahovali kameny. Poslední noc před pohřbem jsme těla nebožtíků omyli, oblékli, uložili do rakví a přenesli ze sibiřské cely do bývalého kostela, místa, kde se konala shromáždění. U rakví se držela nepřetržitá služba. Nebylo jisté, zda správa tábora na poslední chvíli něco neprovede.

Ráno v den pohřbu. Tváře zavražděných jsou odhalené. Rakve jsou vyzdobeny zelení – věnce ze zelených smrků, kytice ze smrkových větví. U zdi jsou prapory všech frakcí poustevny – tři červené, jedna černá, anarchistická. Prapory jsou ušity z různých kousků látek, které přišly pod ruku. Stužky se jmény mrtvých. Hlasy všech se slévají do společného posledního rozloučení: ‚Vy za obět padli jste v krutém boji, za obět své lásky ke všem trpícím.‘ Tyto zvuky a slova, jimiž je zabarvena celá doba ruského revolučního hnutí, mají právo zaplnit jeden z nejstarších skitů soloveckého kláštera.

Klepání kladívka. Zatloukají rakve. Pak je pomalu na rukou s pomocí provazů vynášejí ven, kde se shromáždil celý kolektiv. Rakve nesou před davem, husím pochodem

4 OGPU (Sjednocená státní politická správa) vykonávala v letech 1923–1934 zejména funkci sovětské tajné policie. Byla předchůdkyní NKVD.

5 Boris Mojsejevič Sapir (1902–1989) – ruský menševický politik a zakladatel moskevského sociálnědemokratického hnutí. V letech 1921–1925 byl opakovaně zatýkán a vězněn, na Soloveckých ostrovech strávil více než dva roky.

po stejné cestě, na které se vraždilo. Branka v ohradě je otevřená. Tady je věž. Na ní stojí strážný. Mlčky provází průvod očima. Hrobová jáma je vyhloubena na pahorku u skitu. Rakve jsou jedna po druhé spouštěny do společného hrobu. Trvá dlouho, než je jáma zasypaná. Nakonec i to je hotovo. Ještě jednou ‚Vy za obět padli jste‘ a anarchistický černý prapor.“

V roce 1925 byli vězňové anarchisté a socialisté přestěhováni ze Solovek do sibiřských věznic na pevnině. Ale dvouletý pobyt politických vězňů na Solovkách nezmišlel beze stopy. Zůstala věčná památka, velký šedý kámen na společném hrobě. I po desetiletích popisovali bývalí solovečtí političtí vězňové smrt svých druhů, pohřeb a vybudování hrobu v Savvaťjevu, pamatovali si jejich jména, a to s podivuhodnou přesností, jako kdyby se to stalo právě teď. Vzpomínky na to najdeme prakticky ve všech memoárech soloveckých vězňů z dvacátých let minulého století. A nakonec se tato epizoda dostala i do Solženicynova *Souostroví Gulag*.

Datum 19. prosince 1923 vešlo do historie. Vzpomínka na lidi, na boj o politický režim zůstala. Ale hrob zmizel. Kdy a jak k tomu došlo, zůstává záhadou. Pokusme se shromáždit veškeré existující verze zmizení hrobu a náhrobního kamene.

Kdy byl hrob zničen? Ihned poté, co byli v roce 1925 političtí vězňové odvezeni na pevninu? Po likvidaci tábora v roce 1939? V letech 1941 až 1944, kdy se v Savvaťjevu nacházela škola plavčků?

Kdo zničil náhrobní kámen? Správa tábora? Trestanci? Plavčci?

Jak byl zničen? Rozbili ho? Hodili do jezera? Převrátili ho nápísem dolů? Vykopali za tím obrovským balvanem jámu a svrhli ho do ní? Nějak jinak?

V červnu roku 1989 se během prvních Vzpomínkových dní na Solovkách, které pořádala organizace Memorial spolu se soloveckým muzeem, stala ústřední událostí návštěva savvaťjevského politskitu a snaha tento hrob najít. Téma hledání zmizelého hrobu bylo zařazeno i do vysílání tehdy populárního televizního pořadu *Pjatoje koleso*. Několik dní po něm zavolal do Memorialu Vladimir Osipovič Rubinštejn, bývalý menševik a vězeň savvaťjevského politskitu, svědek událostí roku 1923, který předal pracovníkům Memorialu obrázek krajiny, na němž označil polohu společného hrobu.

Z vyprávění Vladimira Rubinštejna:

„Byly tam dokonce dva balvany. Pokud mne paměť neklame, byly dva, velké jako tahle skříň. Jak by je bylo možné rozbít? To teda nevím. Jeden byl menší a druhý byl hodně velký a na něm byl shora posazen menší.“

V následujícím roce provedla mládežnická skupina moskevského Memorialu vedená Sergejem Krivenkem průzkum přímo na místě, ze všech stran byly prohlédnuty všechny větší balvany, ale kámen se jmény se nenašel. Expedice dostala humorný název „Expedice za převrácením balvanů“, protože podporovala tezi, že kámen byl převrácen. V letech 2005 až 2011 se uskutečnily společné expedice soloveckého muzea a Memorialu (moskevského a petrohradského), bylo prozkoumáno území v okolí skitu, sestaveny terénní plány a vytipována tři možná místa, kde by se ztracený hrob mohl nacházet. Dospěli jsme k závěru, že další hledání je možné pouze s pomocí archeologického výzkumu.

V červnu 2013 uběhlo devadesát let od příjezdu prvních politických vězňů a 19. prosince 2013 uplynulo devadesát let od popravy v Savvaťjevu. Rozhodli jsme

se, že v srpnu během dalších Vzpomínkových dnů na Solovkách (celkově již 24., tradice nebyla nikdy přerušena) vztyčíme na ostrovech dva pamětní symboly: jeden na památku všech vězňů soloveckých politiskitů v Památné aleji v obci Soloveckij a druhý pro šest padlých v roce 1923 u savvaťjevského skitu. Trochu předběhnu a prozradím, že v Rusku to byly první a jediné pomníky socialistům a anarchistům bojujícím s bolševickým režimem.

Dne 7. srpna jsme v Památné aleji odhalili pomník vězňům soloveckých politiskitů. Památná alej je místo u zdí solovecké pevnosti: malý pozemek na místě obrovského historického hřbitova – klášterního a posléze lágrového. Hřbitov byl zničen v roce 1940 a na jeho místě vznikla nejprve vojenská nemocnice a potom obytné domy. V devadesátých letech pokračovala zástavba, tentokrát rodinnými domky. Je to místo deformované, traumatizované paměti. Bývalým hřbitovem prochází ulice, která dnes nese jméno otce Pavla Florenského, náboženského filozofa a kunsthistorika, vězně soloveckého lágru popraveného v roce 1937. V roce 2005 byl vedle ulice vyčleněn prostor, kam se začaly instalovat pomníky soloveckým vězňům, především podle národností: pomník mrtvým Jakutům, pomník mrtvým Polákům, pomník mrtvým Arménům. Je tam i pomník věnovaný Rusům. A právě tam jsme postavili pomník všem vězňům soloveckých politiskitů.

Dne 8. srpna byla v Savvaťjevu instalována pamětní deska se jmény mrtvých, na které bylo napsáno:

„Zde, v savvaťjevském politiskitu, zahynuli 19. prosince 1923 během protestní demonstrace kulkami strážců věznění socialisté:

Natalja Bauer, 32 let

Gavriil Bilima-Postěrnakov, 26 let

Mejer Gorelik, 26 let

Jelizaveta Kotova, 23 let

Georgij Kačorovskij, 27 let

Vsevolod Popov, 27 let

Bojovali za svobodu národa, lidskou čest a důstojnost.“

Pomník nevydržel ani dva dny, již 10. srpna jsme dostali zprávy o tom, že zmizel. Okolnosti jeho zmizení se nám dodnes nepodařilo vyjasnit.

Kdy památník zmizel? Tentokrát je to jasné: mezi 8. a 10. srpnem 2013.

Kdo ho odstranil? Správa muzea? Klášter? Mniši ze solovecké poustevny? Jiné neznámé síly?

Jak byl zničen? Je jasné, že ho demontovali. Vystává však jiná otázka: kam se poděl? Byl ukryt? Zničen? Použit pro hospodářské účely?

Uvedu krátké úryvky z rozhovoru s představeným savvaťjevského skitu otcem Jakovem ze srpna 2015:

„Já vám žádné informace dát nemohu. Montovali jej v mé nepřítomnosti. Já jsem jej vlastně neviděl. Volal jsem potom na správu a oznámil jsem, že se tu chystá instalace pomníku.“

Nezapomeňte, že kromě správy tady zároveň před chystaným příjezdem patriarchy pracuje FSB, FSO,⁶ málem i Specnaz.⁷ A ti mě před patriarchovým příjezdem donutili posekat všechnu trávu a chodili tady s detektorem kovů. A váš pomník mohla kterákoli tajná služba prostě odvézt.

Patriarcha sem jezdí každý rok a tajné služby pracují na ostrově dva týdny před jeho příjezdem. Tihle hoši jsou v zemi u moci a žádné velké ciráty dělat nebudou.“

Kruh se uzavřel. Historická paměť v Rusku je podivný žert. Vzpomínka na teror vlastně není vzpomínka (o vzpomínkách se obvykle mluví v minulém čase), ale aktuální současnost a hovořit bychom dnes měli nikoli o paměti, ale o dědictví. Kdo v roce 2013 na sebe vzal dědictví správy soloveckého lágru? Muzeum? Klášter? A kolik ještě musí uběhnout let (snad ne dalších devadesát), aby byl náhrobní kámen z roku 1923 znovu obnoven?

6 FSO – Federální služba bezpečnosti je zodpovědná za bezpečnost státních úředníků.

7 Specnaz – jednotky zvláštního určení ruské armády.

PANEL Č. 4 – NOVÁ IDENTITA

Moderátor:

Ondřej Soukup, Hospodářské noviny

Vystupující:

Włodzimierz Marciniak, Institut politických studií Polské akademie věd, Institut střední a východní Evropy Varšavské univerzity, Akademia Ignatianum

Polský historik a politolog. Mezi hlavní oblasti jeho výzkumu patří vývoj ruského politického systému a formování národní identity. V roce 2002 se stal profesorem v Institutu politických studií Polské akademie věd. Působí mimo jiné v Institutu střední a východní Evropy Varšavské univerzity nebo v krakovské Akademii Ignatianum, pro polská média také pravidelně komentuje aktuální dění v Rusku.

Alexandr Daniel, Memorial Petrohrad

Působí jako výzkumný pracovník petrohradského Memorialu. V minulosti se podílel na vydávání sovětského samizdatu Kronika současných událostí. Od roku 1988 je členem sdružení Memorial. V současné době má na starost projekt Virtuálního muzea Gulagu. Věnuje se také historii sovětského disentu v letech 1953–1986 a historické paměti v Rusku. Je autorem stati Sovětský svaz a Pražské jaro, která vyšla v knize Za vaši a naši svobodu (ÚSTR – Torst, Praha 2010).

Maria Sereda, Prague Civil Society Centre

V současné době působí v pražském think-tanku Prague Civil Society Centre, který se zabývá podporou občanské společnosti v zemích bývalého Sovětského svazu. V minulosti pracovala pro rjazaňskou pobočku společnosti Memorial nebo jako vedoucí kampaní a aktivismu ruské pobočky mezinárodní nevládní organizace Amnesty International.

Włodzimierz Marciniak

Moje vystoupení na této konferenci jakožto neruského účastníka, jako Poláka, nemá za cíl formulovat nějaké tvrdé teze na téma „nové identity“. Rozhodl jsem se, že zde přednesu svůj pohled na problém nové identity, výrazně založený na polské zkušenosti tak, jak ji vnímám já.

Vycházím z následujícího předpokladu. V Polsku došlo v roce 1989 k formálnímu obnovení suverenity, podobně jako v Rusku v roce 1990. Pokud můžeme události roku 1989 nazvat počátkem obnovení suverenity Polska, pak je nutné se ptát, co bylo předtím a jak vymezit období „poté“, které tímto datem začíná.

Použiji následující přístup. V roce 1989 skončilo v Polsku období revolucí a dalších revolučních otřesů, které trvalo asi padesát let, přesně, počínaje zářím 1939. Tedy pět let okupace a čtyřicet pět let – řekněme – internace v socialistickém táboře. Nemám na mysli úzké, politické chápání revoluce, ale revoluce v přesném, všeobecném významu, tj. období gigantických otřesů, přesídlování značné části národa, do značné míry rozvrácení veřejného života atd.

Pokud se podíváme na všechny revoluce, na celou naši historickou zkušenost, můžeme říci, že každá revoluce musí jednou skončit. A čím skončí? Skončí restaurací. Pokud je to tak, pak všechny problémy, před kterými nyní stojíme, jsou postrevoluční restaurací. Po všech revolučních otřesech před námi vyvstává problém restaurace, jako tomu bylo například ve druhé polovině 17. století v Anglii nebo počátkem 19. století ve Francii.

K obnovení čeho dochází během restaurace? Co je hlavní v období restaurace? Obnovení suverenity a znovunastolení suveréna. Jsem toho názoru, že z pohledu politiky nebyl tento problém dosud vyřešen a Polsko se mu musí postavit. A myslím, že podobné je to i ve vztahu k Rusku.

Kdybychom měli srovnávat příklady restaurací v minulosti s restauracemi konce 20. století a počátku 21. století, narazíme samozřejmě na důležitý, podstatný rozdíl. V čem spočívá? Tehdy byl suverénem monarcha, a pokud dojde k obnovení suverenity monarchy, je jasné, co má dělat. V první řadě si musí podrobit poddané, ale to není podstatné. Druhým úkolem, který před ním stojí, je ovládnutí různých mocenských uskupení a nastolení rovnováhy mezi nimi. To je velmi složitý úkol, jenž je třeba v období restaurace vyřešit.

V čem tkví jádro restaurace v Polsku po roce 1989? Podle mě je možné tuto otázku vznést také ve vztahu k Rusku po roce 1990, kdy byla přijata Deklarace o státní suverenitě a v následujícím roce byl lid formálně prohlášen za suveréna. A komu vládne lid? Tedy ve vztahu ke komu vyhledává lid svou suverenitu? Pokud budeme analyzovat samotný jev, samotný proces suverenity, musíme oddělit subjekt a objekt této suverenity. Pokud je subjektem suverenity jedinec, pak objektem jeho suverenity jsou poddaní, blízké okolí, skupiny, ze kterých se skládá jeho blízké okolí, a tak dále.

A komu vládne lid? Co je podstatou předmětu suverenity takového subjektu, jakým je lid? Předmětem suverenity lidu je samotný lid. A tady začínají problémy. Jak je možné vládnout sám sobě? Promiňte mi mou smělost, ale domnívám se, že na tento problém narážíme denně. Když se ráno probudíme, snažíme se definovat svou suverenitu vůči čemu? Vůči vlastní lenosti, horečnatým myšlenkám, vlastním emocím a vlastní hlouposti – to samozřejmě mluvím jen sám o sobě.

Pokud přejdeme na úroveň národa, lze říci, že zásadním problémem obnovení suverenity národa je problém charakteru. Národ musí mít charakter, aby mohl reálně obnovit svou suverenitu. Samozřejmě ji nemusí obnovit, ale potom bude suverenita národa jen formální a reálně bude suverénem někdo jiný, nikoliv národ. K tomu dochází velmi často. V této věci nejsem optimista.

A zde se dostáváme k problému identity. Zpočátku jsem se k problému „nové identity“ vyjádřil velmi opatrně, protože vidím problém spíše v „restauraci identity“. Ztracenou identitu je nutné nejen obnovit, ale učinit ji takovou, jaká byla před revolucí, což představuje problém. Otázka povahy národa je první částí problému obnovení a restaurace identity.

Jaká je druhá část problému? Není o nic méně závažná a možná je ještě složitější. Je to problém restaurace pojmů. Pojmy jsou pro nás velice potřebné. Pojmy ukázní naše myšlení, vnímání a naši schopnost chápat, co se děje okolo nás. Potřebujeme je, abychom mohli hovořit s druhými lidmi a stýkat se s nimi. Ve své podstatě by bez rozhořůvů žádný stát nemohl existovat, musíme spolu mluvit a k tomu potřebujeme pojmy.

Pojďme si vzít jako příklad naši konferenci. Na jejím začátku se v souvislosti s polskou historií objevil problém „osvobození, nebo okupace“ a na tento problém bylo vesměs nahlíženo v kontextu manipulace s fakty, ale jednalo se také o manipulaci se samotnými pojmy. Pokud máme přesně určit, co je to okupace a co je osvobození, a upřesníme význam těchto pojmů, pak tu nevidím žádný problém. Pokud budeme osvobození vnímat z pohledu negativního chápání svobody, jako zbavení čehosi, pak samozřejmě můžeme říci, že například vražda člověka je jeho osvobozením od života. Naopak, jestli budeme vycházet z pozitivního chápání svobody, pak pod osvobozením budeme rozumět nabytí určitých práv a svobod.

A proto je obnovení pojmů velmi složité a komplikované. Proč? Protože pojmy jsou abstraktní a zároveň by měly být individuální, tj. abstraktní pojem je používán konkrétní osobou – je to můj nástroj a já si ho musím osvojit na individuální úrovni, jsem tímto pojmem vyzbrojen, je můj. Uvedu opět příklad – na naší konferenci zaznělo téma „Stát proti člověku jako individu“ a rozebíralo se, kdo je komu podřízen. Ale stát je v podstatě abstrakcí, individuální abstrakcí konkrétního člověka, a pokud on vládne touto abstrakcí, pak tento protimluv neexistuje, a pokud ano, znamená to, že vlastně národ není suverénní.

Restaurační agendu je možné definovat následujícím způsobem: obnovení národní identity ve sféře povahy a pojmů. A tímto bych zakončil abstraktní část. Ve vztahu k mým slovům je možné vznést následující námitky. Obnovení suverenity národa je pro Polsko aktuálním tématem, ale pro Rusko aktuální není, protože zde je důležitý jiný úkol, a to úkol nastolení suveréna. Ale odkážu se na jednoho autora, který tvrdí opak, tedy že problém obnovení suverenity národa je pro Rusko také aktuální.

Mám na mysli všem dobře známého autora Vladimira Vladimiroviče Putina, i když v daném případě jde spíše o kolektivního autora, protože se chci zastavit u známého Poselství k Federálnímu shromáždění z roku 2005. Je zajímavé se podívat, jak autor definuje problém. Hned první slova říkají, že toto poselství je věnováno řešení zásadního politicko-ideologického problému. Dále se uvádí, že „*naším úkolem je vybudování svobodného státu*“ a že mnozí lidé tvrdí, že to není možné, protože

Rusové nejsou na svobodu zvyklí. „... *chtěl bych ty, kteří takto smýšlejí, vrátit do reality, k samé podstatě věci. A proto ještě jednou připomínám, jak vznikala nejnovější ruská historie...*“ V podstatě je to, jak vznikala historie, pojato jako čistě filozoficko-politické téma.

V tomto poselství zní Putin skoro jako klasik politické filozofie, ale já bych se na něj rád podíval i z jiného úhlu pohledu a identifikoval, v jakém bodě tohoto poselství začíná politika a jak je vystavěn text. Velmi zajímavě. Zprv je vystaven podle Hitchcocka. Jeho syžet začíná zemětřesením a potom napětí již jen stoupá. Tak je tomu i u Putina, protože text začíná katastrofou. Velmi zajímavé je nastolení problému. Čím začíná politika – mám na mysli současnou politiku – v Rusku? Geopolitickou katastrofou – rozpadem Sovětského svazu. To je výchozí bod odpočtu a napětí dále už jen stoupá. Je tu také velký úsek, ve kterém se hovoří o vydrancování a ožebračení, tj. o hrůzách devadesátých let.

Pokud bychom se měli odkazovat ke klasické politické filozofii, řekl bych, že čtu zkrácenou verzi Hobbese – katastrofa, chaos, všichni proti všem, člověk člověku vlkem. Co se stane pak? Přijde Leviatan a nastolí pořádek. A celý text je o tom, jak je tento pořádek nastolován. Kým? Toto poselství nám dává velmi přesnou odpověď – suverénem. V textu vystupuje suverén. Za jakých podmínek se zjeví? V kontextu rozpadu, kdy dochází k velmi vážnému rozdělení národa. Suverén má konkrétní úkol, a to sjednotit rozdělený národ. Toto téma je velmi konkrétně rozvinuto také ve známém krymském projevu, který je již rozpracován do většího detailu.

Pokud bychom měli vycházet z citovaných částí textu, pak se domnívám, že nám přinesl odpověď na otázku, kterou jsem zde formuloval. Jak dnes v Rusku chápat problém identity? Je to samozřejmě problém restaurace suveréna a obraz tohoto suveréna je naznačen. Neodvažuji se však tvrdit, že je naznačen jako jeden člověk, jako individuum. Možná že svým způsobem existuje v kolektivu – to je již podrobnější, detailnější otázka, ale není to přesně národ, o tom hovoří celý text. Jaký má být stát? Stát má být efektivní, stát nemá do všeho zasahovat, ale některé věci musí stát definovat. Stát je vždy vně člověka.

Ale stejně jako v jakémkoliv jiném období, i v období restaurace musí být stát pružný a obnovovat celkovou rovnováhu. Jsem toho názoru, že je zde vyobrazeno klasické období restaurace. A taková restaurační agenda, ne ve smyslu detailního politického programu, ale nastínění politicko-filozofické perspektivy, tento hobbesovský projekt, je zde popsán dostatečně detailně.

Alexandr Daniel

Na vystavění národní identity, stejně jako jakékoli kolektivní identity, tj. odpověď na prostou otázku „kdo vlastně jsme?“, existují dva scénáře.

Jeden scénář nazvěme třeba národní projekt. My jsme ti, kteří se spojili, aby dali světu něco nového. Takový scénář je namířen do budoucnosti. Je to poměrně vzácný scénář. Klasickým příkladem je stvoření americké národní identity na konci 18. století: „My jsme ti, kdo budují společný život na zásadách Deklarace nezávislosti.“

Druhý a mnohem častější scénář můžeme provizorně nazvat národní pověst. Je namířen do minulosti a potřebuje mýtus. Říkám-li „mýtus“, nechci tím nikoho ura-

zit, tento termín používám v jeho kulturologickém významu. Národní pověst je mýtus, který rozvíjí národní identitu dozadu po časové ose. My jsme dědicové jakési minulosti. Typickým příkladem je pokus o sestavení národní identity ve fašistické Itálii: „My jsme dědicové slávy Říma.“

Sovětská národní identita vyzkoušela za dobu své existence oba scénáře. Do druhé poloviny třicátých let 20. století byla konstruována podle scénáře prvního typu. V té době zněl sovětský národní projekt přibližně takto: my jsme komunardi, lidé, kteří dobývají nebe, rozvědčíci budoucnosti, bojovníci za štěstí celého lidstva. To byla legitimizace skrze utopii. Nelidsky těžký život, neslýchaná krutost, likvidace veškerých občanských a politických svobod, naprostá izolace od okolního světa a konfrontace s ním, to vše se ospravedlňovalo tím, že budujeme nový svět, novou, světlou budoucnost, budujeme nejen pro sebe, ale pro celé lidstvo.

S postupem času se o světlé budoucnosti hovořilo stále méně. I těm nejzapřísáhlejším idealistům začalo být jasné, že žádná světlá budoucnost v Sovětském svazu nevyšla. V mocné supervelmoci, vystavěné na místě ruské říše, lidé sotva žili lépe a sotva byli šťastnější než v jiných zemích. Ba co víc, stále více sovětských občanů docházelo k závěru, že sovětskému národu se žije výrazně hůř než jiným národům. Již v posledních letech stalinské diktatury bylo zřejmé, že vláda i národ potřebují nové společenské hodnoty.

A tehdy se koncepce otočila. Jako vyšší účel, ospravedlňující existenci režimu a konstruuující sovětskou identitu, bylo vzato to, co bylo předtím vnímáno jako nástroj k dosažení cíle, a sice sovětský stát jako takový. Sakralizace postihla nejen samotný pojem státu, ale také proces jeho budování – industrializaci, vítězství ve válce, poválečnou obnovu. Výčet velkých činů později doplnilo vytvoření socialistického společenství, tedy skupiny států, které byly zcela závislé na SSSR, dosažení jaderné parity, kosmické úspěchy atd.

Nový mýtus, jenž se definitivně zformoval na konci šedesátých let, byl konstruován podle druhého typu. Na rozdíl od starého nebyl namířen do budoucnosti, ale do nedávné minulosti. Na podporu tohoto mýtu bylo zapotřebí od základu přepsat dějiny a odstranit z nich všechno, co bylo v rozporu s rozsáhlou epopejí o rozmachu zaostalé země do říšské velikosti, tedy zvěrstva občanské války, rozkulačování, hlad nebo teror.

Na počátku brežněvovské epochy vyvolalo konstruování falešných dějin společenský protest, který narůstal a prohluboval se až do začátku přestavby. Problémy, jež v jiných zemích zůstávají předmětem akademického zájmu vědců a historiků, se ve druhé polovině šedesátých let staly jednou z příčin vzniku disidentského hnutí.

Dále začíná přestavba a s ní nový obrat tématu. Jedním z hlavních sloganů přestavby bylo heslo „Chceme celou pravdu o minulosti“. Již v roce 1987 vzniká společenské hnutí Memorial, které bojuje za to, čemu jsme tehdy říkali rekonstrukce historické pravdy. Společnost v té době v podstatě žádala po vládě, aby přiznala svůj kriminální původ. O tom, jak tato konfrontace mezi přestavbovou mocí a společenskými požadavky probíhala, hovořit nebudu. Připomenu jen, že jedním z hesel puče 19. srpna 1991 bylo „Ruce pryč od naší slavné minulosti“. Puč zkrachoval, vláda se zhroutil a spolu s ní i oficiální verze sovětských dějin.

Zákon o rehabilitaci obětí politických represí přijatý v říjnu 1991 označuje a přímo

nazývá datum 25. října 1917 jako počátek epochy bezpráví a zvláště čili delegitimizuje celé období sovětských dějin. Široká diskuse o minulosti, ke které Memorial nadále vyzýval společnost, se poté zdála neaktuální. Cožpak nebyla hlavní otázka zdárně vyřešena 21. srpna 1991?

Tento dojem byl však iluzorní. S minulostí nastaly vážné problémy. První problém spočíval v tom, že oficiální verze sovětských dějin tvořila po celá desetiletí kostru, která spojovala tři sta milionů lidí. Zbourání mýtu o heroickém, nadšeném náporu mas, který stvořil velikou zemi, přineslo nevyhnutelně otázku nové sebeidentifikace tří set milionů lidí, jež kdysi brežněvovští ideologové nazvali „novým dějinným společenstvím – sovětským národem“.

Jestliže však není sovětská historie, pak není ani žádný sovětský národ. A pokud není sovětský národ, čím vůli vyjadřuje existence státního útvaru označovaného zkratkou SSSR? Zpětně nezbyvá než s lítostí konstatovat, že po masovém uvědomění si zločinnosti komunistického režimu – a to uvědomění bylo nevyhnutelné, protože režim zločinný skutečně byl – byl nevyhnutelný i rozpad Sovětského svazu. Pro jeho pokračování rozhodně neexistovala žádná motivace, snad kromě racionálních důvodů.

Druhý problém bezprostředně vyplýval z prvního. Po prosinci roku 1991 se přibližně polovina obyvatel SSSR stala obyvateli státu, který si začal říkat Rusko. A tehdy otázka, která stála před sovětskou společností a sovětským lidem v posledních letech trvání komunistické vlády, „kdo vlastně jsme a co nás spojuje?“, vyvstala s osudovou nevyhnutelností i před obyvateli nového Ruska.

Kdo jsme? Už ne budovatelé světlé budoucnosti ani státní příslušníci největší supervelmoci. Kdo tedy? Co si má průměrný občan Ruské federace odpovědět na otázku, kam se má pohybovat Rusko, pokud úplně nedokáže odpovědět na otázku, co je to Rusko? Na tuto otázku pochopitelně vždy existuje zdánlivě zřejmá odpověď. Jsme občanský národ v tom složení a na tom území, jaké nám nabídl náš historický úděl jako danost. Nelze říci, že by po této odpovědi, té nejmodernější a zdá se i nejevropštější z těch, co jsou k dispozici, nebyla poptávka. Byla, ne však v podobě národní ideje, ale jako modus vivendi, kterého je nutné se držet, protože lepší nemáme.

Na tom vlastně není nic překvapivého, neboť dávat podobné odpovědi není snadné ani pro země s rozvinutějšími tradicemi demokracie a občanské společnosti. Možná že by společnost nakonec dospěla k myšlence občanského národa. K tomu bylo zapotřebí podívat se na tehdejší stav Ruska ne jako na historickou náhodu, ale jako na zákonitý výsledek určitého historického vývoje. Když byly zbourány sovětské mýty o minulosti, bylo třeba této minulosti nastavit tvář a pozorně a poctivě ji pochopit. Pochopit ve významu dodat jí nový smysl. Ruské inteligenci, té části obyvatelstva, která je povolána k celonárodní, a tedy i historické reflexi, se to nepodařilo.

V devadesátých letech bylo období let 1917 až 1991 vyloučeno ze společenské reflexe. Zmizely dokonce snahy tuto černou díru zaplnit koncepčním obsahem, uznat sovětskou minulost za součást naší historie a uvědomit si ji jako problém. V důsledku toho jsme ztratili vlastní národní identitu a byli jsme nuceni hledat novou. Dějiny tohoto hledání oplývají anekdotickými výjevy, jako byl například oficiální příkaz prezidenta Jelcina Akademii věd v co nejkratší době najít a zformulovat národní ideu pro nové Rusko. Z toho samozřejmě nic kloudného nevyšlo.

Celý ten zmatek skončil tak, jak se dalo očekávat: návratem k modifikované sovětské mytologii pozdního stalinismu a epochy brežněvovské stagnace. A právě v této modifikaci tkví podstata putinismu. Co je zač ten putinismus? Je to poměrně eklektická ideologie, v jejímž základu stojí pozdně sovětský kult státnosti, očištěný ode všech, dokonce i čistě rituálních zmínek o komunismu. Jsou ožívována a aktivně využívána klíše eurasijsství, zvláštní historické filozofie, kterou ve dvacátých letech vytvořili ruští emigranti hledající cesty ke smíření s novou sovětskou skutečností. Je zde přítomen nacionalismus, byť v uměřených dávkách. Omezuje se na to, že myšlenka státu jako nejvyšší společenské hodnoty je součástí ruského národního charakteru; ale hlavní roli v tomto páru hraje pořád stát, nikoli národní charakter. Podíváme-li se po evropských historických analogiích, půjde spíše o obrození velikosti Říma než o „krev a půdu“. Nicméně základem putinismu je sovětská historická mytologie s jediným rozdílem, a sice že je z ní úplně odstraněna marxistická úprava.

Sám Vladimir Vladimirovič Putin je v první řadě produktem té doby, v níž se formoval jako osobnost, tj. brežněvovské epochy. Podstatnou roli pravděpodobně sehrála jeho předchozí profese, která v zaměstnancích jeho úřadu rozvíjela zvyk nestálého morálního sebeospravedlňování. Nejrozšířenějším způsobem sebeospravedlňování bylo pro spolupracovníky KGB v sedmdesátých letech právě odvolávání se na státní ideologii v její nejkonzentrovanejší, ba nej cyničtější variantě.

Dobře si pamatujeme, abych tak řekl, důvěrné debaty s disidenty, které si někdy dovolovali. V těchto debatách nejraději ze všeho opakovali toto: „... *jakýpak komunismus nebo leninismus, vždyť přece vy i my velmi dobře víme, že je to všechno hloupost. My sloužíme státu, žádnému leninismu; a do vězení vás posíláme ne proto, že nemáte marxistické názory, ale proto, že vaše činnost podryvá základy státu.*“ Úřední systém hodnot vycházející z myšlenky sloužit drahocennému státu – přičemž se se státem ztotožňuje vlast a národ – prosvítá v každém Putinově vystoupení a jednání, v první řadě pak ve formulaci nové identity, která byla předložena ruskému obyvateli. Po desetiletí rozkladu a nestálosti, jež trvaly po celá devadesátá léta, mu nakonec oznámili, co je zač. Ukazuje se, že je poddaným Veliké mocnosti.

Otázka na konec: přijala společnost tuto koncepci, nebo ne? Odpověď není jednoznačná: ano i ne. Hodně se zde mluvilo o rozdrobenosti, fragmentárnosti, rozporuplnosti historických představ o sovětské epoše, které se vyskytují v současném Rusku. Tato rozdrobenost, fragmentárnost a rozporuplnost se ukáže obzvláště názorně při srovnávání – abychom neřekli střetu – naší národní paměti s národní pamětí našich sousedů, Poláků, Litevců, Lotyšů, Estonců a teď již i Ukrajinců. Zvenčí jsou možná hůř patrné jednotlivé nuance a variace, ale celkový dojem je takový, že například polská národní paměť představuje přece jen cosi mnohem celostnějšího než ruská. Právě střet dvou typů paměti uvádí často polské přátelé a partnery společnosti Memorial do rozpaků. Ptají se nás: „*Vysvětlete nám konečně, co si v Rusku myslí o Katyni! Souhlasí Rusové s Memorialem, nebo souhlasí s těmi takzvanými historiky, kteří kатыňský zločin popírají? Nebo snad se stanoviskem vojenské prokuratury, která vyšetřování kатыňského případu zastavila?*“

A víte, že je někdy velmi těžké vysvětlit našim polským přátelům, že neexistují žádní Rusové, kteří by měli vlastní, specificky ruský názor na Katyni nebo na

17. září 1939, na chování Rudé armády v roce 1944 během Varšavského povstání či na poválečný osud Armii Krajowé? Stejně nesmyslné je se ptát, zda společnost přijala, či odmítla putinskou koncepci národní identity. Místo národní identity se dnes u nás v Rusku aranžují různé skupinové identity, jež se netočí kolem společné minulosti (tu, jak se ukazuje, nemáme), ale kolem politicko-kulturních konstruktů, které mají být podle každé skupiny uznány za jediný správný výklad národní historie a základ pro národní sebeidentifikaci a konsolidaci.

Maria Sereda

První věc, která je podle mě velmi důležitá, je, že hledání nové identity skutečně probíhá. Tento proces se stal zřejmým již před nějakou dobou a v posledních zhruba dvou letech se ještě zintenzivnil a je mnohem chaotičtější. Společnost se podobá člověku, který zavřel oči a ohmatává se ze všech stran, aby zjistil, jak vypadá. A tohoto křečovitého ohmatávání se účastní vládní moc, jež mu podsunuje určité obrazy a říká mu: Tak se podívej, jak ve skutečnosti vypadáš. Podstrčíme ti názor, že „Krym je náš“, zachránili jsme Krym a ty jsi rád. Nebo, podívej: Chráníme tradiční hodnoty před Evropou, která je v úpadku, protože jsme duchovně bohatší. Anebo ještě: Nezapomeň, že jsme velký národ, který zvítězil nad fašismem, a ty jsi na to pyšný.

Lidé tyto obrazy hltají, nadšeně se jimi ohánějí, ale ne nadlouho. Tak tomu bylo například s Krymem. Je zřejmé, že pokusy podsunout tomuto slepci jakési pseudo-konstrukce nejsou z nějakého důvodu příliš úspěšné. Nevím proč, ale je jasné, že to z nějakého důvodu nefunguje. Nejlépe je to vidět na různých zábavných procesech, jako v případě skupin na sociálních sítích, kam lidé dávají různé legrační obrázky a texty. Tam je zřejmé, že legrace na téma toho, co se stalo na Ukrajině, neměla dlouhého trvání. Bylo to také vidět, když propaganda vyzvala lidi, aby okamžitě zanevřeli na Turecko. A lidé si začali vzpomínat, že podobný trik s nimi sehráli už v případě Ukrajiny před dvěma lety, a tento nápad přijali chladně. Je to jen laické pozorování, ale mám dojem, že lidé se rychle stávají imunní vůči těmto amatérsky, narychlo naočkovaným identitám.

A druhá věc, která mi připadá podstatná, je to, že proces „podsouvání“ identity si zaslouží respekt a je velmi důležité, že k němu vůbec dochází. Jak říkal Alexandr Daniel, tam, kde by se mělo nacházet pochopení toho, kdo jsme, vznikla hluboká díra. A tu je nutné co nejdříve vyplnit. Zdá se mi, že tato touha je upřímná a pochopitelná, a nepřekvapí, že lidé se o to tak křečovitě snaží. Kdo jsme? Kdysi jsme byli křesťané, co takhle zkusit být pravoslavní křesťané? Ale nějak se to nedaří. Slované? Socialisté? Národ, který dobyl vesmír? Mnohonárodnostní stát? K tomuto probírání se identitami je třeba přistupovat s rozvahou, protože podle mě jsme si všichni prošli obdobím, kdy jsme se v dospívání snažili být trochu hippie, pak trochu punk a potom tak trochu lyrickou dámou s kaméliemi.

V této souvislosti je zajímavé, jakou roli v hledání identity hraje občanská společnost. Ve skutečnosti existuje část obyvatel Ruska, kteří se procesu podsouvání identit neúčastní. Sem patřím například já a řada lidí z mého okolí. Trochu pyšně říkáme, že se těchto pubertálních experimentů s pravoslavím, supervelmocí a Velkou vlasteneckou válkou nehodláme účastnit. Protože my už víme, kdo jsme. Nebo se nám

jen zdá, že to víme – ale to není podstatné. Role, kterou jsme si vybrali, je problematická: podáváme si ruce s těmi, kteří se snaží tuto identitu podsouvat, a říkáme jim, že mýtus o Velké vlastenecké válce neprojde. A jací vy jste pravoslavní křesťané? Nechtějte nás rozesmát. Mýtus o tom, jak jsme zachránili svět před fašismem, se také neujme, pardon. Takže si podáváme ruce a je jasné, proč to vyvolává takový nesouhlas. Včera jsme viděli, jak lidé zpívali vojenské písně při vstupu na konferenci, snaží se podsouvat nám svou identitu kdekoliv, jakýmkoliv způsobem, a my říkáme – „to neprojde“ a v podstatě jim jako náhradu nic nenabízíme a nijak se tohoto hledání identity neúčastníme.

A teď ještě pár postřehů k tomu, co je při těchto pokusech o hledání identity tak složité. Z mé strany je to jen takové intuitivní vnímání. Pracovala jsem do letoška tři roky v Amnesty International v Moskvě, zabývali jsme se veřejnými kampaněmi a v této souvislosti jsem často uvažovala o tom, jak lidé smýšlejí o našich liberálních hodnotách. Velmi ostře tu vyvstává otázka, kdo jsme „my“ a kdo jsou „oni“. Oni – to jsou Spojené státy, vzdálený Západ, a Evropa, také Západ, ale trochu bližší, kam pravidelně jezdíme pít pivo, a který je pro nás tedy trochu srozumitelnější. Otázka vztahu nás a jich je otázkou nastavení. Pokud se nad tím zamyslíme, pak by bylo opravdu divné, kdybychom my (já) očekávali, že je pro nás teď možné s Evropou spolupracovat na intelektuální rovině a poslušně přejímat její hodnoty. Tak obrovská a komplikovaná motanina, jakou je Rusko, nikdy od nikoho nic jen tak přejímat nebude a nikomu nepřizná žádnou morální autoritu.

Mám jednu zajímavou zkušenost. S Amnesty International jsme natáčeli video jako výraz solidarity s občanskou společností v Rusku. Lidé z různých měst po celém světě, od Tokia a Istanbulu až po Londýn a Moskvu, na něm četli vždy jeden řádek z básně Alexandra Galiče¹ *Valčík zlatokopa* a vzájemně jako by si předávali list papíru, na kterém byla tato báseň napsaná. Bylo to velmi dojemné – báseň, solidarita putuje z jedné země do druhé. Občanská společnost byla nadšená, všem se video velmi líbilo a všichni nás chválili. A potom jsme ho ukázali vzorku Moskvanů (střední třídě ve věku 25–35 let, s vysokoškolským vzděláním, plně sympatizující s liberálními hodnotami) a dostalo se nám silně negativní reakce: „*Proč se nás tihle Angličané a Turci snaží učit, co máme dělat?!*“ Bylo evidentní, jakou roli tu hraje otázka: kdo jsme my ve vztahu k nim a kdo jsou oni ve vztahu k nám. Je tam toho namícháno moc: přání, aby se u nás žilo stejně dobře jako na Západě. Ale spolu s tím také strach, že to u nás bude vypadat jak u nich – uprchlíci, gayové, hrůza. My chceme, aby nás tam považovali ze své, ale nechceme a neumíme být jako oni. To všechno v tom je.

A ještě jeden, poslední moment. Mám pocit, že to, co se dnes děje se společenským vědomím, nejsou žádné příliš hlubinné procesy. Lidé mají pocit, že žijí v jakési válečné době. O tom jsme také mluvili v předešlých částech konference: například o tom, že všichni v zásadě souhlasí s tím, že propaganda je špatná, ale jakmile proti nám použijí propagandu, tak i my proti nim musíme použít propagandu, vždyť je válka. Anebo další zajímavý příklad: tomu samému testovacímu vzorku v Moskvě, o kterém jsem mluvila před chvílí, položil sociolog otázku ohledně cenzury. Zeptal

1 Alexandr Arkadjevič Galič (1918–1977) – ruský básník, publicista, písničkář a disident.

se, jestli je cenzura nutná, a dostalo se mu následující odpovědi: je. Zeptal se proč, a odpověděli mu, že přece proto, že jinak lidé neporozumí, budou zmatení. Každého zvlášť se pak zeptal: a vy rozumíte, nebo jste zmatení? A každý mu řekl: já samozřejmě rozumím, ale lidé tomu rozumět nebudou.

Obecně lze říci, že existuje pocit, že žijeme ve válečné době, která připouští mimořádná opatření a zvláštní režim existence jedince i společnosti. Proto mám dojem, že procesy, k nimž dnes dochází, se tak úplně netýkají hlubinné identity. Každý člověk má určitou představu o svém dobrém já, které je plně občanské, odpovědné, s normálními hodnotami a touhou je hájit. Ale toto já je odloženo na později, na dobu, až skončí válečné období a my se budeme moci vrátit k otázkám svobody, k otázkám důstojnosti, k hledání. Teď je potřeba přežít, přečkat tuto dobu. A proto doufám, že to, s čím se nyní potýkáme, jsou procesy zmateného, trochu zaníceného společenského vědomí. Lidé spíše řeší problém, jak se vyrovnat s momentální situací, než aby se zabývali otázkou, kdo jsme.

Ondřej Soukup: *Alexandr Daniel nám krásně popsal dvě základní cesty konstruování identity, které můžeme zjednodušeně označit za namířenu do budoucnosti a namířenu do minulosti. Chtěl bych upozornit na jednu věc. Obě tyto cesty ve skutečnosti pro svou úspěšnou realizaci předpokládají závazné podmínky. Je to přítomnost společných hodnot, přičemž ne obyčejných hodnot, nýbrž hodnot ontologických, tedy hodnot, které odpovídají na otázky o jsoucím a žádoucím. Připadá mi, že je očividné, že občané Ruska v současné době takové společné ontologické hodnoty nemají. Nebo dokonce většina občanů nemá vůbec žádnou ontologii, to znamená, že nemají žádnou hodnotovou kostru, hodnotový základ, ten se mění podle situace. Z mého pohledu to znamená, že v současné době žádná společná identita vybudována v Rusku být nemůže. A to zase vyvolává otázku: může existovat stát, jehož občané nemají společnou identitu? Sovětský svaz ukončil svou existenci mimo jiné i z tohoto důvodu. A nečeká Rusko v nejbližší době osud Sovětského svazu? Nakolik si myslíte, že je možné takové hodnoty naočkovat? Je možné nějak, například skrze televizi, tyto ontologické hodnoty ovlivňovat?*

Alexandr Daniel: *Chtěl bych reagovat na váš názor, že v Rusku není žádný hodnotový systém. Velmi mě zaujala myšlenka, kterou pronesla Maria Sereda, o tom, že každý člověk v sobě tyto systémy má, ale jejich realizace je jakoby odložena do budoucnosti. Významná část ruského obyvatelstva skutečně buduje de facto velmi nebezpečné antisystémy při hledání údajně tradičních hodnotových systémů. Prý ve snaze vrátit se ke kořenům opouštějí fundamentální hodnoty evropské civilizace, té civilizace, do které patří všichni včetně Ruska. Přesto se mnozí nacházejí ve stavu, o kterém mluvila Maria. Ve stavu do budoucnosti odloženého řešení otázky konsolidace a sebeidentifikace. Nyní to udělat nemohou.*

Chtěl bych zareagovat ještě na jedno téma, kterého se dotkla Maria Sereda: na téma složitých, ambivalentních vztahů mezi ruským myšlením a Západem, jež se také vydatně mytologizuje. Buď je pro nás krajně nepřátelský, nebo po něm máme

naopak prahnout. Jako kdybychom si od něj měli něco vzít, ale to „něco“ se na ruské půdě jaksí neužívá a možná to vůbec nepotřebujeme.

Podle mého názoru je to poměrně archaický přístup. Myslím si, že v moderní době není identita určována tím, co si bereme od světa, ale tím, čím do něj přispíváme, ne tím, co se od někoho učíme, ale tím, co se od nás učí lidstvo, tj. jak jsme přispěli do pokladničky zkušeností celého lidstva. Prostě je třeba obrátit formulaci otázky a pak se všechno postaví na své místo. V tomto ohledu se domnívám, že my, Rusko, jsme si ve skutečnosti zatím plně neuvědomili, jaký je náš přínos pro lidstvo. Přitom je kolosální. Tradičně se má za to, že hlavním přínosem Ruska civilizaci je velká ruská literatura. Nepopírám, že naše literatura v 19. i 20. století opravdu významně ovlivnila světovou kulturu, zejména myšlení Evropanů.

Existují však i jiné příklady. Například podivuhodná metamorfóza, jakou prodělala svým původem evropská koncepce lidských práv v šedesátých až osmdesátých letech 20. století v praxi sovětských disidentů v ruském, především národním myšlení. Ze sovětské praxe vyrostlo nové chápání této koncepce, vypracované našimi publicisty a mysliteli – v první řadě Sacharovem. V tomto pojetí jsou lidská práva vnímána nejen a pouze jako nástroj spojování lidí, ale spíše jako koncepční provolání jednoty lidstva. Praxe boje sovětských disidentů pak zprostředkovaně, skrze Carterovu doktrínu, vedla k tomu, že od konce sedmdesátých let se lidská práva začala měnit z deklarace ve významný faktor mezinárodní politiky. A to je ten reálný příspěvek Ruska – no dobrá, nikoli Ruska, ale SSSR – evropské a celosvětové civilizaci.

María Sereda: Ráda bych odpověděla s pomocí jednoho kraťoučkého příběhu. Nedávno jsem byla na služební cestě v Petrohradě a vzala jsem si přímo na letišti taxi. Lépe řečeno ne taxi, ale jakýsi chlapec tam vyzvedával své kolegy, ale nepotkali se, a tak mi nabídl odvoz. Povídali jsme si a začali jsme se jeden druhého opatrně vypyávat. On se mě zeptal: „*Co děláte?*“ A já mu opatrně odpovídám, že pracuji pro organizaci, která se zabývá podporou občanské společnosti. A on chápe smysl mojí práce i moji opatrnost. A tak se ho zeptám: „*A vy děláte co?*“ A on ještě opatrněji, na což nejsem zvyklá, říká: „*Já jsem levicový nacionalista.*“ A já říkám: „*A co to znamená?*“ Ukáže se, že má zhruba takovéto hodnoty: je nacionalista, má koníček – doma šije ruské kosovorotky,² vážně rozvíjí tuto etnickou identitu a ještě je levičák. Myslí si, že Židé, banky, Západ a další síly zla se chopili vlády nad zemí a že je potřeba se od toho všeho osvobodit a nastolit slovanský komunismus. Ví bůh, co to má znamenat, ale ten chlapec je vážně sympatický, je mu něco přes dvacet let. Ptám se ho, co se jemu osobně na okolním světě nelíbí. A on mi odpovídá: „*No podívejte, já si nemůžu vyjít na ulici v mojí milované kosovorotce, protože bych hned dostal nařezáno.*“ A já mu říkám: „*Takže vy byste chtěl, aby se lidé na ulicích mohli oblékat, jak chtějí, a nikdo je kvůli tomu nebil?*“ „*To přesně chci.*“ A dodává: „*Podívejte, všechny banky jsou západní a ruský byznys se nemůže rozvíjet.*“ A já mu říkám: „*Vy chcete, aby se v Rusku mohlo rozvíjet malé a střední podnikání? Já si to také přeju.*“ A tak mi v průběhu toho rozhovoru dochází, že na úrovni základních hodnot mezi námi neexistují žádné spory, ani jeden. Rozcházíme se na úrovni faktů, které nosíme v hlavě, a jejich

2 Kosovorotka – tradiční ruský oděv, košile z lněného plátna.

interpretace. Rozloučili jsme se jako nejlepší přátelé, ani si ode mě nevzal peníze. To je moje poznámka k tomu, co všechno je možné vybudovat. V mnohém je to otázka interpretace a jazyka.

Włodzimirz Marciniak: Nejsem přesvědčen o tom, že se stát musí nutně opírat o nějaký systém hodnot, nějaký obecný seznam pro každého. Položme si následující otázku – co nás drží v jednom státě? Proč jsme v jednom státě? Protože je nám společně dobře. Z čeho plyne tato naše spokojenost? Z toho, že jsme všichni pohromadě? Z toho, že sdílíme společné hodnoty? O tom nejsem přesvědčen, možná se tyto hodnoty liší. Mezi lidmi musí vzniknout něco jiného, co by je v jednom státě udrželo.

Možná je důležitější, snad můžeme říci, že je to také hodnota, zodpovědnost. Občané by měli být zodpovědní a pak mohou zastávat různé hodnoty. Ale pokud se nacházejí v situaci, kdy mohou nést zodpovědnost za své činy, pak může tento poměr, vztah, který nazýváme státem, nadále existovat.

Vycházíte z toho, že přítomnost národní nebo státní identity je dobrá. A dále tak či onak hodnotíte – tady se neprosadila, tady byla takováto cesta, tohle se nezdařilo, tamto se nezdařilo. Ale ve 21. století to chce položit reálnou otázku, zda je vůbec potřebná identita vybudovaná buď na principu krve, nebo na principu země. Možná se jí prostě v éře globalizace, neustálých proudů migrantů, po celém světě nedaří. Moje otázka tedy zní: k čemu je identita ve 21. století?

Alexandr Daniel: Ve vaší poznámce je latentně přítomna ne jedna otázka, ale tři. Potřebujeme model identity postavený na „krvi a půdě“? Má odpověď je, že nejen že jej nepotřebujeme, ale že je smrtelně nebezpečný. V 21. století i – jak jsme viděli – v 20. století. Mnozí, například Vladimir Solovjov,³ hovořili o jeho nebezpečnosti již v 19. století.

Potřebují lidé vůbec nějakou kolektivní identitu? Já si myslím, že ano. Je to velmi užitečný a důležitý nástroj – pro člověka i pro lidstvo. Nebudu své hledisko v tomto ohledu zdůvodňovat, bylo by to nadlouho a ne úplně k tématu.

Je nutné hledat (nebo sestavovat) kolektivní identitu právě v rámci státu? To už je třetí otázka, filozofická, historiozofická. Kolektivní identita nemusí být spjata s čistě politickým pojetím národní suverenity, nemusí se vměstnat do rámce státu. V dnešním světě žije každý z nás současně v kontextu mnoha různých identit – národních, jazykových, kulturních, náboženských a tak dále.

Částečné identity uvnitř jednotného lidstva potřebujeme k tomu, abychom mohli být různí. Nebudou-li tyto částečné identity, budeme všichni stejní. Pokud zmizí z naší kultury přátelské a zaujaté chápání „jiného“, „ne takového jako já“, bude to znamenat, že nikdo z nás nebude chápat ani sebe a nedokáže odpovědět na otázku: „Kdo jsem?“ Bude to antiutopie v tom nejhorším smyslu.

Włodzimirz Marciniak: Lidé mají identitu, formují ji. Proč to dělají? Vycházím z toho, že to z nějakého důvodu potřebují. Dělají to celý život, stále. Vznikla určitá evropská tradice, tj. nějaké evropské společenství různých národů, různých států – to

3 Vladimir Sergejevič Solovjov (1853–1900) – ruský filozof, publicista, univerzitní učitel, teolog a mystik.

je samo o sobě významný úspěch, na který bychom měli být pyšní. Je to ještě stále aktuální, nebo už není? Já osobně doufám, že je to stále aktuální, tento náš, řekněme, evropský úspěch, evropský objev, že jsme všichni jednotní, protože jsme rozdílní, a jsme rozdílní díky tomu, že jsme sjednoceni do různých národů, různých států. Toto by bylo dobré uchovat. A jestli se formují nějaké další identity, které budou vytěsňovat na okraj tuto, řekněme, starou identitu státního národa? Ano, reálně se formují. Tento proces probíhá minimálně v podobě čistě náboženského společenství a čistě náboženské identity. To je reálný proces.

HISTORIE VERSUS PROPAGANDA:

Vztah k minulosti
v současném Rusku

Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané Ústavem pro studium totalitních režimů v Praze ve dnech 9. a 10. prosince 2015

Editor: Nela Srstková
Redakce: Ondřej Šanca
Překlad z ruského jazyka: OLDSCHOOL s. r. o.
Grafický návrh: Anna Chlebina
Zlom: Jaroslav Ježek

Vydal Ústav pro studium totalitních režimů
Siwiewcova 2, 130 00 Praha 3
www.ustrcr.cz
Praha 2016

ISBN 978-80-87912-64-5

Vydal Ústav pro studium totalitních režimů
Siwecova 2, 130 00 Praha 3
www.ustrcr.cz
Praha 2016

ISBN 978-80-87912-64-5

9 788087 912645